

84(2-634.41)

К 278

**КАРЫНДАШТЫК
ТУВАНЫҢ
ЎНИ**

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1974

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Келич. пред. выдач _____

Вос. топ. Т. 1 мав. З. 384-74

КАРЫНДАШТЫК ТУВАНЫН ҮНИ

УЛГЕРЛЕР ЛЕ КУУЧЫНДАР
ЖУУНТЫ

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ. 1974

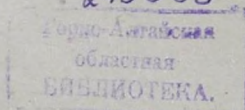
84(2=634.41)я43

С (Тув.)

Г-616

0

245533 ✓

Г $\frac{0733-037}{M 138(03)-74}$ 82-74

ТӨРӨЛ ЖЕРИСТИН ҮНИ

Бу таланы јажына сүүдим,
Онын учы јок чөлдөрүн, сымдарын,
Одорлорын, мөңкү тууларын —
Олор телекейге Енисейди сыйлаган.

Мынайда јарлу белорус писатель Петрусь Бровка Тувага айылдап јүреле, бичиген.

Бистин республика быјыл төзөлгөнинең ала 30 јыл болгонын темдектеди. 30 јыл — ол 30 јаш, кижинин ийде-күчи тынып, санаа-күүни темигип, эр кемине јеткен туш. Туванын јебрен ле јиит јерине, улу Енисейдин чаңкыр өзөктөрине партия ла госу-дарствонун кичеемелинин ле болужынын шылтузында јаны јүрүм келди.

Республикага айылдап келген кажы ла кижии оны акту јүректен сүүбей калбас деп айтсабыс, јастыра болбос. Туванын тууларынын ару кейин бир катап тынзан, оны јажына тынып јүргендий бодолор деп, улус айдыжат.

АССР-дин төс городаы — Кызыл төзөлгөнинең бери 60 јыл өтті. Кызылдын албаты-јоны анчадала исторический учурлу сүрлерди ле кереестерди чеберлеп корыгылайт. Сүүген городынын јаражын көргүзип тура, олор айылчыларды кызыл партизандардын Енисей суунын јарадындагы карындаштык мөңкүзине, Азиянын географический төс јерин темдектеген үч салаалу сүүриге, Пий-Хем ле Хаа-Хем суулар биригип, улу Енисей төзөп турган белтирге экетет. Айылчы алтан баатырдын адыла адалган «Алдан-Маадыр» деген краеведческий музейдин залдарыла өтпөгөнчө калбас. Чаңкыр Енисейди јакалай јайылган теректер ле толоно өскөн телкем паркта амыраарга јакшы. Слер Кызылга келзегер, городтын күнбадыш талазында промышленный бөлүгиле мантадып, тыт ла кайындар өскөн оромдорло өдөригер.

Городтын төс оромы — Лениннин адыла адалган ором — Енисейдин күринең башталып, парктын солонгыдый јараш эжигине јетире чөйилет. Бу оромдо административный ла культурный төс јерлер туруп јат. Мында универмаг, школдор, институт, библиотека, техникумдар ла училищелер, јаны тудулып јаткан театр.

Туванын јерининг јаражын анчадала самолеттон көрөргө солун. Бу јерди, чанкыр тамырлар чылап, Барлык, Хемчик, Тес-Хем деген түрген суулар чарыптайт. Қайыр туулардын мөңкү баштары јажыл өзөктөрлө, јум одорлорло, койу ашту кыраларла, көп улус кыймырашкан Чадан, Шогодонор, Туран, Ак-Довурак, Хову-Аксы деген јурттарла, городторло солынат.

Туванын өткөн өйлөрдөгү историязын ученылар Г. Потанин, Г. Грум-Гржимайло, Н. Катанов, Ф. Кон шиндегендер. Тува албаты јебрен чактардан бери өзөк-сындарла көчүп жүрген. Оны тыш тонокчылар базынган, бойынын байлары ла камдары түреткен. Тува калыкка кулданыштан ла түрегиден јайымдалатан чындык јолды јангыс ла Улу Октябрь көргүскен.

1921 јылда Тувада национально-јайымданар революция өгкөн. 1944 јылда Тува СССР-дин билезине кожулган. Онон ло бери албатынын культуразы јаранып, чечектей өзө берди. Азыйда республикада школдор ло эмчилер јок болгон болзо, эмди дезе Тувада бойынын интеллигенциязы тынгып, ученылар, эмчилер, үредүчилер, инженерлер ле өскө дө специальностьту улус көп. Тува калыктын бичиир аргазы јангыс ла 1930 јылда орус ученылардын болужыла төзөлгөн. Эмди дезе төрөл тилле Лениннин книгалары, орус ла телекейлик литературалардын классиктери, үренер бичиктер, история, экономика ла филология аайынча научный иштер чыгып јат. Эки тилдеп чыгарган сөзликтер, ТНИИЯЛИ-нин 16 катап чыккан «Ученый запискалары», «Улуг-Хем» деген альманахтын 32 номери бар. Наукарлардын одуска јуук кандидаттары ла эки докторы једимдү иштегилейт. Өткөн јылдардын туркунына тува чөрчөктөрдin, кеп сөстөрдin, табыш-кактардын, кожондордын канча-канча јуунтылары чыккан!

Тургуза ойдө республикада СССР-дин писательдеринин союзынын 30-ка јуук члендерин ле 100-ке шыдар јангы бичип турган јиит поэттерин ле писательдерин бириктирип турган писательский организация бар. Бу калганчы јылдарда јажы јаан писательдер О. Саган-Оол, Б. Ховенмей, С. Тока јада калганы организацияга ла литературага јаан коромјы болды. Бүгүнги күнде бистин литературада писательдердин орто үйези — С. Сюрюн-Оол, К. Кудажи, Ю. Күнзегеш, А. Даржаа, М. Кенин-Лопсан, О. Сувакпит эрчимдү иштегилейт. Бистин јажы јаан писательдеристин С. Сарыг-Оолдын ла С. Пюрбюнын бичиир аргазы ла чыдалы эмди де бар. Тува литература јок јерден табылып төзөлбөгөн. Албатыда байлык ла алтын сөстү оос поэзия болгон. Јарлу кайчылардын, чөрчөкчилердин Баазаннайдын, Балбырдын, Чанчы-Хоонын, Маннайдын, Биченнин ады-јолы эмдиге ундылгалак.

30 јылдардагы литература сүр-кебериле чүмү јок то болгон

болзо, је ол учуры аайынча чындык ла жүрүмдик болгоныла биске баалу. Ол литература баштапкы алтамдарын поэзиядан ла драматургиядан алып, албатынын жаңы жүрүмин, жайымын мактап, эмдиги кылык-жаң учун тартышкан.

1937 жылда Пушкиннин 100 жылдык юбилейи Тувада көдүригилү темдектелген. Ол өйдө улу поэтин көп үлгерлери ле «Капитаннын кызы» деген повези көчүрилген. Пушкиннин поэзиязы албатынын фольклорыла кожо тува поэттердин ле писательдердин художественный эп-аргага үренип, чындык јолго баштанатан баштапкы школы болгон. Эмди Тувада бойынын «Евгений Онегини» бар (С. Пюрбю көчүрген).

Ол жылдарда баштапкы пьесалар бичилип тургузылган: Токанын «Уй кижии» ле В. Көк-Оолдын «Тургунды ундыбагар». 1937 жылда С. Токанын «Тонгур-Оол» ло В. Кож-Оолдын «Хайран бот» деген пьесалары жардалган. «Хайран бот» сценаларда мун катаптан ажыра тургузылган. Ол жылдардын произведение-лери албаты-јонды фашисттерге удурлаштыра тартыжуга көдүрип, јенүге кычырып, патриотизмнин јаан ийде-күчин керелеген. Туванын бойынын күүниле барган јуучылдары Украинада тартышкан. С. Сары-Оолдын «Белек» деп повези албатынын патриотический күүн-табын чокум көргүскен. Ол өйлөрдө Туванын литературазынын ичкери өзүмине јаан болушты советский писательдер С. Щипачев, В. Кожевников, С. Гудзенко, А. Прокофьев јетиргилеген.

50 жылдарда орус ла совет классикадан көп көчүриштер эдилген. Ол тоодо јангыс ла лирика эмес, је канча-канча томдордон турган проза да көчүрилген.

Јангыс ла быјыл 30-ка јуук јуунтылар ла романдар кепке базылып чыккан. Тува литература ончо жанрларды марлу тузаланарын баштады. Бүгүн роман да, балдардын да литературазы, поэма да, критика да, сатира да керегинде куучын өткүрер аргалу.

Бистин писательдер не керегинде бичигилейт? Албатынын жүрүми, ижи-тожы, амадузы керегинде эмей база.

С. Токанын «Араттын сөзи» деп трилогиязы бистин ороондо текши јарлу, ол көп европалык, афро-азиат тилдерге көчүрилген. Бу книга прозага элбек јол ачкан, онын јакшынак салтары керегинде Сибирдин албатыларынын көп-көп писательдери айдыжат.

Эн артык писательдердин бирүзи О. Саган-Оол болгон: куучынчы, драматург, романчы. Онын калганчы өйдө бичиген «Тура калбастар», «Төрөл улус» деген романдары эмдиги өйдөги тува кижинин сүр-кеберин көргүзет. Театрда онын «Ойгонгоны» ла «Ченелте» деп эки пьесазы тургузылганча.

Бу жуукта республиканын албаты-јоны Туванын баштапкы албаты писательдерин С. Пюрбюны ла С. Сарыг-Оолды күндүлү уткып темдектеген. Олорды адаганыста, өткөн узун ла тузалу творческий јолын көрөдис, олор тува поэманы ла прозаны өрө көдүрерге тын иштеген. С. Сарыг-Оол тува фольклорды тын билетен улустын бирүзи, албатынын артабас ойгорынан поэт тем алынганы иле. Совет кычыраачы онын «Ак уулчак керегинде повесть» деп дилогиязын билер, эмди десе ол бойынын бастыра ийде-күчин «Алтан баатыр керегинде» исторический романды бичип божодорына ууландырат. Театрда онын «Чечен» ле «Белекнаа» деп эки пьесазы тургузылат, көп үлгерлери десе албатынын оозынан түшпес кожондоры болуп калган. Былтыр поэтинин 60 жажына учурлай онын бичигендеринин талдалганы чыгарылган. Онын үлгери јобош, куучын ошкош табылу. Ол кычыраачыга письмо бичип, акту санаазыла үлежип тургандый.

Писательдердин орто үйезинде Ю. Күнзегеш аңыланат. Бу јайалталу, токунабас поэт. Онын санаа-шүүлтезинин ле күүнтабынын аайы бистин өйдин кижизин чокум илелтет. Онын үлгерлери бүгүнгү тува лириканын кемин көргүзет.

Тузалу ла јарамыкту этире Кызыл-Эник Кудажи иштенет. Јолын лирикалык үлгерлерден баштайла, ол эмди јаан прозага көчти. Кудажи «Тымык толугаш», «Бийик булуттар», «Улуг-Хем уйуктабайт» деп повестьтер ле роман бичиген. Олордын экүзи эмдиги јурттын јашөскүрими керегинде, бирүзи — исторический роман. Писатель иштин өдүмин, эрчимин јакшы јурап билер, геройларынын санаа-сагыжынын өзүмиңе јаан ажару эдип, жаңы сюжеттер ле темалар бедрейт. Театрда онын «Долуманын кылыгы», «Он бир» деген пьесалары өдөт. «Саяннын русалказы» деп пьесазы сценага белетелет. Литературага анайда ок эрчимдү ле курч, тура калбас Алдын-Оол Даржаа келген. Ол јолын балдардын үлгерлеринен баштаган, эмди десе ол Тувада јарлу «Күчим күлүк тужында» деп романнын авторы. Кычыраачы онын геройларынын өктөм, јангаксыбас, энчикпес кылык-јаңын, санаа-күүнин јарт сезип ийер.

Монгуш Кенин-Лопсаннын творчествозын аңылу темдектеерге турум. Ол көп үлгерлер, поэмалар, балладалар бичиген, калганчы јылдарда десе прозага көчкөн. «Улуг-Хемнин көөлмөктөри» ле «Уй кижинин салымы» деген романдар онын айладаачы јайалтазын ла романтикалык ууламјызын темдектейт, тыш јанынан көргөй кижиге онын бичигени он-тескери деп те билдиреден аяабас.

Салим-Сюрюн-Оол бойынын 50 жажына жууктап келди. Ол көп поэтический јуунтылардын авторы, драматургияда ченеп көрөт, бир канча повестьтер бичиген. Олордын тоозында «Бу —

сүүш», «Лейтенанттын жакылтазы», «Төргиндеги суучак». Писатель кычыраачыны жылбиркедип билер, геройлордын психологиязына теренжирге сүүйт, ийде-күчин жүзүн-жүүр жанрларда — детективте, исторический романда, лирический поэмада ченейт. Бу ла жууктарда онын «Эненин черти» деп төртинчи повези чыкты. Произведение курч ла онзүре морально-бытовой темага учурлалган.

Олег Сувакпит — балдардын поэди, кичинек кычыраачылар онын басняларын ла кожондорун сүүп жат.

Литературанын ончо жанрларын ченеп, аргазын көрөри кажы ла тува писательдин кереги боло берди. Көп аразында бир ле кичи прозаик, поэт, драматург болуп иштейт. Критиканы наукалардын кандидаттары А. Калзан ла Д. Куулар көндүктирет. Анайда ок тува поэттер узактан бери нөкөрлөжип келген көчүрөөчилерине С. Козловага ла А. Емельяновко, Москвадан О. Дмитриевке, М. Скуратовко, П. Железновко, Е. Старининага ла өскөлөрине де жаан алкыжын айдар учурлу.

Тува литературанын эн төс байлыгы ол — интернациональный күүн-тап, терен учур, бийик санаа-күүн, жүзүн-башка үндү писательдер бары. Андый да болзо, тува литературанын жолы жеңил ле түс, кыйык жок деп айдарга болбос. Произведениелердин художественный кемин жарандыратаны бүгүнгү күндеги туура салбас сурактардын эн каруулузы. Туванын ар-бүткени жараш, же анайда ок улузы да сүрлү ле керсү, иштенкей. Олор койчылар, анчылар, шоферлор, строителдер, геологтор, механизаторлор. Олордын ат-нерезин бийик сөслө көргүзетени — жаан каруулу задача.

Туванын карындаштык албатыларла культурный колбулары жылдан жылга тыгып турганы — база да оморкоп сүүнгедий керек. Коштой жаткан Бурятия, Якутия, Хакасия, Туулу Алтай бистинг писательдеристинг творчествозыла таныжып турганы быянду ла учурлу.

Алтай поэттер, бөкө эрлер!
Маргыжактар, күрежектер!
Ай-күнди, ар-бүткенди мактап,
Албатыстын адын адап,
Алтай уулдар, маргыжактар,
Кемибис алар, акалаар!

(А. Даржаа).

Тува литературанын ороонына айылдап кирзин деп, акту жүректен кычырып турубыс сени, алтай карындаш, кычыраачы!

СОЯН ДАВАА

Jaан шакпыртту тўн болгон. Койлор тудуш ла тўймежип, Соян Давааны танга јетире амыратпай тургандар. Олор кенетийин мааражып, кыймыража берер, бой-бойлорын тепсегилеп, чабаннын јанына чукталыжып келер ол эмезе туш-башка таркагылайла, карануйда кўрўнбей калар... Кайда да јуугында бўрў јўргени јарт болгон. Анайдарда, Соян Даваа улай ла мылтыктан бир-эки катап адала, ўўрди айландыра јортуп јўрди.

Тан адып келерде, чабан койлорын турлузына экелип, кажаанга кийдиреле, айлы јаар ууланды. Ол коркушту арыганын јаны ла сести.

— Бата-а, бу сен уйку јок турбайын! — деп, ол эжиктен кирип, очокто казаннын јанында отурган ўйин кўрўлў, оморкоп айтты. — Кандый эрте турдын?

— Тўн карануй болордо, токунабай отургам — деп айдала, ўбўгўнинин јанганына сўўнип, Дежитма казандагы кадыкту чайды узун сапту чуучакла собура берди. — Сени сакып, уйуктабадым.

— Тўн коркушту узак билдирген — дейле, Соян тўжўктў уйуктап јаткан балдарын ајыктап кўрди. — Ыраак јокто бўрў јўрген болгодый.

Дежитма чай собурып божойло, сковородага теертпектер быжырып, араай сурады:

— Кой ўлбўди бе?

Соян оттын јанына байдастанып отурала, кичинек сынду, сырсақ Дежитманы тын колыла кучактап, јалакай ўниле айтты:

— Јок, экем. Бирўзи де ўлбўди.

— Бу бистин кучактажып турган бўдўжисти — деп, Дежитма ўбўгўнинин колын бойынан ырадып, уйалчан эрмектенди. — Бу ла кече алышкан чылап...

— Андый болзо, коомой бо?

— Јакшы... Отурып ажанақ. Малды одорго чыгарар ўй јууктап келди. — Дежитма јабызақ столго сарјулу талкан ла теертпектер салды. Чайды урала, онон ары айтты: — Бўгўн Хандыва ўўре-јелелериле кожо школго атанар учурлу. Балдар ўредўчиле таныжар, бичиктер алар деп айдыжат.

— Ойдин барыжы кандый тўрген, а! Бистин тойыс бу ла

жуукта өткөндий... Эки балабыстың жааны дезе школго барар жа-
жына једип калган.

— Андый болзо, коомой бо? — Дежитма чайлу аяакты столго тургузып, сүмелү күлүмзиренген көзинин кырыла өбөгөнин ајыктап көрди.

Сойан јаны ла тиштеп алган калажын чайнап, «Сүрекеј јак-
шы!» — деерде, эмеген-өбөгөн экилези каткырышты.

Чайлап божогон сонгында Дежитма өбөгөнине килеп айтты:

— Сен төжөккө јадып, үч-төрт час кирези ујуктап ал. Мен койлор кабырып барайын... Балдар ойгонзо, ажандырып кой.

— Ујкум келбей туру — деп, Сойан айдала, өрө турды. — Тал түш киреде ујуктап аларым. Балдарды бойың башкар. Јөп пө?

— Јөп — дейле, Дежитма айылдан чыга конды.

Оны ээчий Сойан чыкты.

Күн чыккалак, је онын чокторы ыраактагы бийик тайгалар-
дын ак сүмерлерин-јарыдып, кысकылтым ла көгөлтирим өңдөр-
лө суркурадып ијди. Боро туман кобы-јиктердин ичинде билди-
рер-билдирбес јабызап турды. Суугуштар ойгоноло, түнеген јер-
лерин таштап, Тес сууны төмөн, байла, јемдү көлдөр јаар ээчий-
деечий учулап браатты. Унчукпас мүркүттер, телкем чөлди та
кемнен де корулап тургандый, каа-јаада булутту тенери алдын-
да араай кайып жүргүледи.

Дежитма јаны ла ойгонып келген ар-бүткеннин јаражын
ајыктап, өскө турлулардын чабандары айылдарынан чыгала,
кажаандар јаар ууланып басканын ајарбай калды. Је Сойан
онын јенинен тартып, айтты:

— Көр, көр. Айылдаштарыс бисти озолоорго туру!

Дежитма тайгалардын суркурашкан сүмерлеринен көзин ал-
бай унчукты:

— Бис экүни кем озолойт эмеш.

— О, сен башка кижі эмтирин! Андый болзо, койлорды кап-
шай чыгар. Мен адымды тудуп экелгенчем, олор тус јалап ал-
зын.

Сойан адына барып јада, Дежитманын койлорды кажааннан
чыгарып, мендей-шингей тоолоп турган үнин угала, кайа көрүп
күлүмзиренди: «Тоолобогончо, токунабас. Тен госконтрольдын
бойы!..»

Сойан ойто келгелекте, Дежитма бастыра койлорын тоолоп
божойло, сананды: «Танга јетире шакпырап жүреле, эмеш те
арыбаган чылап, кожондоп туру ошкош. Чын, андый эмтир».

— Је, быларды одорго чыгаргалакта тоолоп көрөр керек —
деп айдала, Сойан адынан түжүп, койлор јаар басты.

Је Дежитма оны токтодып салды:

— Керек жок. Ончозы мында.

Сойан каткырды.

Дежитма керектин аайын билип ийеле, өбөгөннинг жардына

— Ме, ме, уйалбас жүс!

јудруктай берди:

Сойан јиркиреде каткырып, «Јо-о, калак! Өлтүрбе! Болды, болды! Бир јаманымды ташта, экем!..» — деп кыйгырды.

Сойан Даваа чөлдин эң ле бийик јерине — Кош-Хавакка келип, койлорын јум өлөңдү јерге откороло, бойы төңнинг бажына чыкты. Оноң адынан түжүп, узун соргуулду кангазына танкы азала, айландыра јаткан јерди ширтей берди. Ончозы бир түңей кара башту ак койлоры мынан иле көрүнип туру. Олор түймешпей, каа-јаада үң алыжып, амыр отоп јүргүлейт. Ыраакта өскө чабандардын одорлоры јадат. Анда, јажыл өлөңдү јерлерде, јүргөн үүрлер чаңкыр тегеридеги кичинек чыдырман булуттарга түңей болуп көрүнөт. Чөлдин ары учында колхозтын Ак-Эрик деген јурты туру. Туку ол, күнге јалтырашкан туралардын ортозында, јаңы школ кажайат. Удабас Сойан Даваанын кызычагы Хандыва оның јараш кыптарынын бирүзинде бичик-билкке үренер... Акыр, школдын ары јанында кандый јаан туралар көрүнөт? База јаңы. Бир-эки јыл мынан озо тудулган. Э, ол колхозтын конторазы, медпункт ла библиотека болбой кайтсын. Көп јаңы туралардын ортозынан олорды ыраактан таныырга күч... Колхозтын јурты там ла элбеп, јаранып клеет. Бу јуукта анда тоолу ла кереге айылдар турган. Колхоз төзөлгөн өйдөң ала ончо неме кубула берди. Чөлдин кунукчылду тымыгын бузуп, бого тракторлор ло комбайндар келди. Азыйда эски-саскызын эки-јаңыс адына коштойло, ас-мас малын айдап, јайы-кыжыла көчүп јүргөн арааттар јаңыс јерге токтоп, јаан јурт тудала, јаңы јүрүм төзөйдилер...

...Күн изий берди. Койлорды сугатка апарар өй јеткен. Је Сойан Даваа адына минеле, төң бажынан јортуп түшкелекте, койлор кенетийин мааражып, түймешкилеп, шаала бердилер. «База ла бөрү эмеш пе?» Бу чочыдулу санаадан Сойан Даваа адын камчылап, мантатты. Үүрди сол јаныла эбире соголо, јаңы ла отоп јүргөн јерин көрзө, чындап та, бөрү. Ол бастыра бойы чөйилип, үүр көдүргөн тозыннын ортозында көрүнип-көрүнбей, бир койды сүрүжип клеетти. Сойан Даваа бура соголо, бөрүнинг јолын тозуп мантатты. Қазыр аң кижинин јууктаганын сезип те турза, јем сүрекеј јуук болордо, коркыбай клеетти. Је учы-учында токтој түжүп, куйругын кызынала, Тес сууны јараттай арал јаар болды. Сойан Даваа кийнинен ары чапты.

Једеен бөрү койу аралга там ла јууктап браатты. «Ого ло јетсе, көрүнбей калар — деп, чабан канјаадагы чалмазын ман

бажында чечип, сананат. — Түнде мал кородордон айабас...»

Сойан Даваа аттын калганчы күчин чыгарып, бөрүгө төрт-беш кулаш жетпей, атты озолоп учарга тургандый, ээрдин кажына жаба энчейди. Шак ла бу өйдө чалмазы ичкери шыйт эде берди. Же ырыс болбоды, жастырды! Андый да болзо, ол чөкөн-бөй, оноң ары сүрүшти...

Сойан Даваа бойынын өштүзүн аралга жетирбей, чалмадап алала, сүүнип, адын бура соголо, оито мантатты. Бөрү тиштерин кылайтып, бирде карайлап, ары-бери ташталып, бирде жада тү-желе, төрт саныла тебинип, кийнинен сүүртелип браатты...

...Жарым часка жетпес ой өтти. Сойан Даваа бычагын кынына сугала, тулкулай сойып алган теренин ичине кургак өлөң тыкта-ды. Же оны тудунала, бууда турган ээрлү адына жууктап келерде, онызы шоокырып, чылбырын арай ла үспей, чиренип турды. Су-гат жерден ыраак барбай, амырап жаткан койлор до түймеже бердилер.

Сойан Даваа адын мекелеп, бөрүнин терезин шыралай-боро-лой канжаалап алган кийнинде койлорун Кош-Хавандагы одорго айдап апарды...

Жажыл жылу жай өдүп, алтын сары күс башталды. Кунукчыл-ду жүт күндөр көптөп, ак чөлдин телкемдеринде өткүн салкындар атыланып, чабандарга учы жок шакпырт жетиреечи эн ле кату ой, коркушту соок кыш, жууктап клеетти.

Бир күн Сойан Даваа кышкы турлузына барарга, андагы чеден-кажаанды ла тураны жазаарга шыйдына берген. Эңирде Дежитма школго баратан Хандыва кызынын үредүгө кийетен кийимин көктөп отуларда, ол эжиктен кирип, оныла коштой то-куналу отурып алды. Балдар уйуктап калган, койлор кажаанда турган ой болгон. Андый өйлөрдө оттын жанында танкылап, үй-иле жадын-жүрүм, иш-тош керегинде амыр куучындажып отура-рын Сойан Даваа сүүп туратан.

— Же, эжим, — деп, ол Дежитманын ийнинен тудуп, эрмектен-ди. — Мен кыштуны белетеп барзам, сенин ижин көптөй бере-тен туру. Малды да, бала-барканы да кичееп жүрерге күчин жедер бе? Жаңыскан чыдаарын ба?

— Бу не сурак! — Дежитма чала эмеш ачына берди. — Мы-нан озо андый болбогон беди... Аланзыыр учурын да жок.

— А бөрү келзе, коркыбазын ба?

— Батаа, бу сен канайып калган кижиде! Бөрүни чалмадап болуп албазым. Же мылтыкты сенен коомой атпазым. Аланзыбай жүр.

— Ачынба, эжим. Тегин ле кокурлап айттым... Қолхоз биске кыштуда жаңы тура тудуп берди, одын белетеп койгон. Кажаан-ды жазаила, өлөң, база өскө дө азыралдар тартып койгон. Эмди

партийный хуралда алган молжубысты бүдүрери — эн ле жаан керегис... Колхозтын малын төрт жылга чыгара кичееп келдис. Баштапкы жылда үч жүс бежен койдон төрт жүс кураан өскүрип алдыс. Онон жылдын ла төрт жүс беженнен... Анайдарда, колхозко канча кураан өскүрип бергенисти бодоп көр.

Дежитма ижин кезек өйгө токтодоло, сананды.

— Бир мун жети жүс бежен!

— Чын, жастырбадын.

— Кандый көп! Төрт-беш үүр кой!

Оды өчүп калган канзазына жаныдан от камызала, Соян кабактарын жууруп айтты:

— Тоозы көп тө болзо, түги ас. Кажы ла койдон эки, эки жарым килограмман алып жадыс. Ол до кирези аларга сүрекей тын кичеенер керек. Жымжак түктү койлор болгон болзо, керек башка болор эди.

— Олор бистийинен артык па?

— Артык. Кажы ла койдон беш-алты килограмман алып турар эдис. Кучалардын түги десе он эки килограммга жетире. Жымжак түктин баазы да жаан.

— Андый болзо, колхозтын жаандары түктенир койлор өскүрерин ненин учун кичеегилебей жат? Астамду керекти ненин учун төзөбөс? — деп, Дежитма айтты.

— Төзөөр деп айдарга ла женил. Эң баштап Туулу Алтайдан жакшы укту кучалар экелип алар керек — бир бе? — Соян тоолоп, сол колынын чычалыгын бүктөй тутты. — Ол малды өскүрер эп-сүмени билери — эки. Минеральный кожолта азырал — үч... Жымжак түктү койлорды кичеерге күч. Эмеш ле көрбөй калзан, соокко алдырар ол эмезе өйинен өткүрө изүге өдөлө, оорый берер. Кажаны ару да, кургак та болор учурлу деп айдыжат.

— Шакпырт көп лө эмтир. Же тузазы жаан.

— Бисте андый малды өскүрер иш төзөлгөн болзо, сүрекей жакшы болор эди. Бир канча жылдын бажында, айса болзо, бистин жерге жарагадый кандый бир өскө дө укту койлорды өскүрип алар эдис.

Түн киргени удай берди. Тышкары салкынду жааш шуулап, кийис айылга тибиреп турды. Же Соян ла Дежитма бойларынын санааларына алдыртып, нени де аярбай, келер өй керегинде куучындажып отурдылар.

Соян Даваа кышкы турлузына барала, удап калды. Ол анда эн баштап төрт күнге улай кажаннан өтөк чыгарып, божобогон. Онон обоолоп койгон өлөңди чедендеп ле бойынын жадар туразын жылулап турганча, база үч күн өтті. Онын учун эмди айлын санап калган жанып клеетти.

Бозом кире берген. Дежитма койлорды одордон экелеле, че-

денге кийдирип койгон. Бойы десе айылдын иргезинде токтой түшкөн жеңил жорукту машинанын жанында кандый да бийик сынду эр кижиле куучындажып турган. Же жортуп клееткен өбөгөнүн көрөлө, айлы жаар баштанып кыйгырды:

— Хандыва! Адаг клеет!

Кара-күрөң платьеге катай кийген апагаш фартукту кызычак эжиктен чыккан бойынча адазын уткып, удур жүгүрди.

— Ада, билерин бе не? — Хандыва бир колыла үзөнгөдөн тудунала, атла коштой базып, сүүнчилү суркурашкан көстөриле адазын аяктап көрди. — Мен школдон машиналу келдим. Туку ол, энемле коштой турган кижиле отургускан...

— Школго барганын сүрекей жакшы — деп, адазы күлүмзиренди. — Же бис кышкы турлуга көчө берзекис, сен интернатта жадып үренерин. Кунукпазын ба, балам?

— Та, билбей турум...

— Бис сеге айылдап барарыс. Сен бисти чайладып, күндүлөп турарын.

Хандыва каткырды:

— Андый болзо, жагы чөйгөндү меге берер. Энем тунгей ле оны жаратпай жат. Эски чөйгөнгө аскан чай артык дейт. Ол чын ба, ада?

— Жагы да чөйгөнгө аскан чай коомой болбос. Эмди айылга барала, ченеп көр. Бис айылчы кижиле чайлаарыс.

Хандыва сүүнип, буттарыла жерге тийип-тийбей жүгүрди...

Сойан Даваа айылдын иргезинде турган машинага жетпей, чакынын жанына токтоды. Ол адын буулап койоло, канжаадагы немелерин чечти.

— Айылдап келзем, айылдын ээзи үйдө жок — деп, бийик сынду, таларкак кижиле кийин жанынан базып келеле, каткырып айтты. — Бу неге жараар неме?

Сойан Даваа кайа көрөлө, удур басты.

— О, баш бол! Бу слер тураар ине...

— Эзен, нөкөр Даваа, — деп, райкомнын качызы Наксыл-Оол чабаңнын колынан тудуп эзендешти.

— Эзен, эзен, дарга. Таныбадым.

— Узактан бери көрүш-таныш улус бой-бойысты мынайып таныбай барзабыс, не болор?

— Же карын... Бир жаманымды таштагар, дарга... Мен кыштуума барала, удап калдым.

— Билерим. Уйин сени сакып болбой салала, меге райком дөөн алдырту ийген, келип безрезин деди — деп, Наксыл-Оол кокурлап айтты. — Москвага барган болзон, Дежитма андагы милицияны безредер эди.

Сойан Даваа кайкады:

— Москвага? Андый ыраак жерге барардан болгой, Саян туулардын сындарын да бир катап ашкан болзом, сүүнөр эдим. Москва санаамда ла...

Ол эрмегин учына жетирбей, токтоп калды. Бойынын амадап сананган керегин бир де шылтак жогынан райкомнын качызына да айдарга эп жок. Айла бу Наксыл-Оол неге сүүнип кокурлайт не? Район түктин планын бүдүргөн эмеш пе? Жок, план бүткелек болгодый...

— Койлороорды көрдим, семис — деп, Наксыл-Оол мактап айтты. — Сүрекей жакшы иштеп туругар!.. Королто болбоды ба? Соян Даваа күлүмзиренип, үйи жаар көрди.

— Мен үйде жок тужында Дежитма жылытпаган болзо, королто болбогон деп айдарым.

— Ха, ол жылыттар деп сананарга келишпес туру. Ого эки де үүрди кабыртып койоло, бойың Москвага барзан, бир де койды жылытпас. Чын ба, Дежитма?

— Та, билбей турум — деп айдала, Дежитма көзин сүмелү сыкыйтып ийди. — Же бир үүрге чыдаарым, дарга.

«Ээ, былар экү кандый да туйка сүме тапкылаган туру» — деп сананала, Соян Даваа райкомнын качызына айтты:

— Же, айылга кирип, чай ичелдер, дарга. Анда куучында жарга да эптү болор. Киригер.

Чай кайнап калган эмтир. Хандыва столго аш-курсак салып, улусты чайладарга белетенип алтыр.

— Балам кандый жакшы! — деп, энези эжиктен кирген бойынча кызын мактады. Же очокто жалтырап турган жап-жангы куулы чөйгөндү аярып көрөлө, жаратпай салды: — Эски чөйгөнгө аска болзоң, артык болор эди.

— Жаңызы оңоң коомой бо? — деп, столдын жанында чөгөдөй отурган Хандыва унчукты. — Ого аскаң чайды амзап көрөр керек ине.

— Чын айттын, балам, — дейле, Соян Даваа райкомнын качызы жаар көрди. — Даргалар бистин айылга каа-жаа ла келетен эди. Жаңы чөйгөңгө аскаң чайды ичкен кийнинде олордын чабандарга айылдаары, айса, көптөй дө берер.

— Керек чөйгөннинг бойында эмес болбой, нөкөр Даваа, — деп, Наксыл-Оол каткырып куучындады. — Оңоң аяктарга ачу неме урулып турган болзо, айылчылар көптөй берер эди. — Ол кадыкту чайдан бир ууртам ичеле, оңоң ары каткырбай айтты: — Москва да айылчыларды ассынган ошкош... Анда малчылардын ла кырачылардын једимдерин көргүзетен выставка ачылды.

— Ол керектү неме. Улус бой-бойларынын једимдерин билгилеп јүрзин.

Наксыл-Оол Дежитма жаар көрөлө, күлүмзиренип айтты:

— Акыр, бис Дежитмала экү төс солунды куучындаң берзе-
бис, нөкөр Даваа кайткай не?

Сойан Даваа энчикпеди:

— Айдаар ла, дарга. Угайын.

— Ол выставкага бистин районноң он эки кижги барар...

— О-о, тен башка солун эмтир! Ол он эки кижиге сүрекей
јаан ырыс келген турбай! Кем барар?

— Ончозынан артык иштеп турган улус. Олордын ортозында
малчылар да, қырачылар да бар.

— А бистин колхозтоң кем барар?

Наксыл-Оол база ла Дежитма јаар көрди.

— Айдып берейин бе?

— Кижини тегин јерге кыйнабагар, дарга. Айдып береер.

— Райком ло райисполком эн ле баштап ат-нерелү чабан

Сойан Давааны јөптөгөн.

— Мени бе? Чын эмеш пе?

— Чып ла чын, сени, нөкөр Даваа.

Райкомнын качызы чабанның турлузына не керектү келгенин
Сойан Даваа јаңы ла билди. Ол эмеш сананың көрөлө, айтты:

— Слер мени сүрекей тың сүүндирдеер, дарга. Онын учун
быйан болзын. Је чала эп јок неме... Бис Дежитмала экү иштеп
јадыс...

— Чын. Дежитма база јакшынак чабан болуп турганын би-
лерис. Келер өйдө ол до Москвага барып келер. Онызында алаң-
зу јок.

— Эпјоксынбай бар, Сойан, — деп, Дежитма өбөгөнин току-
надып айтты. — Сен Москвага барып, јаан выставкада туруң-
сан, мен де сүүнип јүрерим...

— Је, мен јанайын. — Райкомнын качызы өрө турды. — Сен
дезе јолго шыйдын, нөкөр Даваа. Уч күннин бажында атанарын.
Самагалтайга келзен, јолугарыс. Эм тургуза јакшы болзын. —
Ол чабандарла јакшылашкан кийнинде казан-айакты јуунадып
турган кызычактын колынан тудала, јылу күлүмзиренип, јала-
кай үниле айтты: — Аш-тус учун, сүрекей јакшы чай учун сени
алкап турум, Хандыва. Эмди јанала, бойыма база јаңы чөйгөн
садып аларым. Айылдап јүр.

Хандыва каткырып, «Јакшы, айылдаарым» — деди...

Самагалтай. Районнын төс јурты.

Сойан Даваа бого эн ле баштап кичинек тужында, одус јыл-
да, адазыла кожо келип барган. Ол јыл мында јүк ле он кирези
болчок туралар ла кийизи өткүре ышталып калган эски кереге
айылдар турган. Је чачыны јаткан тува билелердин бирүзинде

өскөн уулчакка ол сүрекей жаан журт болуп көрүнгөн. «Ол өйдө эмдиги Самагалтайдый журт көргөн болзом, байла, көзиме де бүтпей барар эдим» — деп, Соян Даваа озогызын эске алынала, сананды. Ол ак-боро адын араай бастырып, эки жанында жергелей турган жаан тураларды ла ары-бери өдүп жаткан камык улусты аыктап, элбек оромло жортуп браатты.

Ыраак жокто тудулган жаңы туранын үстинде иштенип турган улус көрүнди. Олор шифер кадагылап турды. Же кайдан да журттын ары жанынан ак-айаска самолет учуп чыгарда, жабынтынын эң ле бийик жеринде отурган кижин ижин токтодоло, бажын кангайтып, өрө көрди. Онон «АН-2» кайдаар да, айса болзо, Кызыл городко, ууланып, көрүнбей барарда, ол ойто ло шифер кадап, масказыла токулдада берди.

Соян Даваа райкомго жаба жортуп келерде, ого карган малчы Коданмай жолукты.

— О, Соян! — карган да болзо, омок-седен өбөгөн таныш чабанга жолукканына сүүнип, эки колын жайа тудала, удура басты. — Эзен, нажы!

— Эзен, эзен, өбөгөн, — деп, Соян Даваа ак-борозынан түжеле, Коданмайдын колынан тудуп эзендешти. — Слерди база выставкада туружар эдип жөптөгөн деп уккам...

— Чын, жөптөгөн. Онон башка, малымды жаңыс болушчымнын колына таштайла, бери келбес эдим. Даргалар мендий карган улусты ундыбай жүргенине коркушту сүүнип жүрүм.

— Анайдарда, Москвага кожо баратан турус.

— Андый, андый, нажы. Туванын уткуулын жаан жерге кожо жетирерис... Же райкомго кирек.

Колхозтордын озочылдары жаан кыпка кирип, узун столды эбиреде отурала, райкомнын качызыла эзен-амырды суражып, иш-тожын угужып турдылар. Онон Наксыл-Оол выставканын учурын куучындады. Учунда жуулган улустын сурактарын жартап береле, айтты:

— Слер выставкада туружып, көп немени көрөрөөр, көпти билип алараар. Же анда турушпай да турган улусты ундыбай жүрөөр... Слер ончо немени, анчадала малчылардын озочыл ченемелин, жакшы билип алала, Москвадан жаңып келген кийнинде ол ченемелди ончо колхозчыларга куучындап берзегер, сүрекей жакшы болор. Эмди атаныгар. Жолыгар ырысту болзын!

Туванын ат-нерелү малчылары, кырачылары ла анчылары автобуска отурала, Улуг-Хем сууны кечире, Саян туулардын сындары ажыра өткөн Усинский трактла барып, эртезинде күн ашкалакта Хакасиянын төс городы Абаканга жеткилеп келди. Мында, темир жолдын станциясында, олор выставкага барып жаткан хакастарла туштажып, танышкылады.

Улустар отурар вагондор колбоп алган паровоз бойынын турган жеринен кыймыктанала, өткүн үниле «Ку-ку-кууу!» — деди.

Онын анайда күүлегени Соян Даваанын кулагына «Э-э-эй, жол береер! Озочылдар бараат!» — деп айткандый угулды.

Темир жолло, Соян Даваа чылап ок, баштапкы ла катап барып жаткан Коданмай өбөгөн десе чочыйла, кайкап айтты:

— Атанар тужында киштеп ийетен айгыр турбай бу.

— Андый эмтир — деп, Соян Даваа элес-элес эдип өткилеп турган тураларды көзнөктөн аыктап, унчукты.

— Бүгүн кажаа једип конгойыс не?

— Та... Вагон башкарып турган үй кижиден сурап угар керек. Түн кире берди.

Коданмай өбөгөн алдындагы тактада јадып, эрмектенди:

— Јок, бу камык албатыны тартып брааткан айгыр сан башка. Каа-јаа ла јурттарда токтой түжеле, онду амырап та албай, ары сала берет...

— Өскө такталарда јаткан улус унчукпады. Олор уйуктагылап калган болгон.

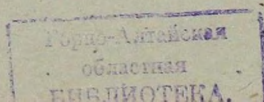
Соян Даваа уйуктабай да турган болзо, Дежитма үйи айлында артала, койлорды, бала-барканы јангыскан канайып көрүп чыдагай не деп сананып, карган өбөгөннин эрмегин ајарбай калды.

Коданмай десе онон ары айтты:

— Темир жолло јүрерге тен макалу эмтир. Қайдаар да барбай, мында ла ажанып алала, јымжак төжөктү тактага јадып, уйукта... Қол-јүс јунар, база өскө дө керектү јери бар... Јангыс мылча јогы коомой. Онон башка, акчалу кижі эки-үч те айга мынан чыкпай, бастыра ороонды керий јоруктап јүргедий болор эди...

Поезд түни-түжиле барып јатты, јолой городтордо тоолу ла минутка токтоп, Сибирьдеги башка-башка областьтардын ла крайлардын озочыл улусын отургузала, Москвага јетирерге меңдеп турды.

Дежитманын ижи көп болгон. Ол койлордын бирүзин де јылытпай, кыштын соогы келгелекте, ончозын јакшы семиртип аларга кичеенгениле коштой эки балазын көрүп ле айыл-јурттагы оок-теек керектерди бүдүрүп турды. Айылдаш чабандар ого бир эмештен болушып та турган болзо, иштеерге түней ле күч болгон. Дежитма күнүн ле коркушту арып, бозом киргенде, айлына келеле, онду ажанып та албай, төжөккө јаткан ла бойынча уйуктап калатан. Је андый да болзо, комудабай турды. Ко-

мудап, кунугардан болгой, ол сүүнип, оморкоп жүрди. Онын өбөгөни мактулу ижи учун бастыра орооннын озочылдарыла кожо Москвада жаан выставкада туружарда, ол канайып сүүнбейген эди. Ого үзеери, Сойан выставканын туружаачызы болуп жөптөлгөни бир жанынан Дежитмадан камаанду болгон: ол өбөгөнинин ижинен туура турбай, бар-жок күчин салып, кожо турушкан ине...

Кече райкомнын качызы Наксыл-Оол «Ак-Эрик» колхозтын председателине телефон соккон. Сойан Даваа Москвадан жанып, Кызыл городко једип келген деген. Оны угала, Дежитма балдарына айтты:

— Адагар жанып клеедири... Ол кече энгирде Кызылга једип конгон. Бүгүн эртен тура атанган болзо, талтүш киреде бого једип келер.

— Адам клеет! Адам клеет! — деп, кичү балазы, Опуштай сүүнип, эки колын чабыштырала, эжик јаар болды.

Је энези оны токтодып ийди:

— Акыр, токто, балам. Адан узак јорукка арыган да, аштаган да болор. Бис экү амтанду курсактар белетеерис. Хандыва дезе јангы чөйгөнгө чай ассын...

Москвадан жанып клееткен кижиден солун-собурды угарга күүнзеген колхозчылар көп болгон. Олор «Ак-Эрик» колхозтын төс јуртынан да, айылдаш чабандардын турлуларынан да Сойан Даваанын јайлузына келип, ээрлү аттарын чеденге буулап койоло, айылдын јанында ак јерде танкылап отургылады.

— Эх, Москванын магазиндеринде не ле неме бар болбой кайтсын — деп, тегерик кара чырайлу, улай ла ары-бери жүгүрип божобой турган сур көстөрлү чабан канзазын өдүгинин чончойына кагала, эрмектенди. — Выставкага мени ийген болзо, бойыма керектү немени садып албаганча, јанбас эдим.

— Сенин кичееп турган керегин ол ло — деп, ыраак јокто отурган буурыл башту өбөгөн Шойдак јаар кылчас эдип көрөлө, айтты. — Сендий кижини выставкага ийгедий тенектер бистин колхозтон чыкпас болбой...

Шойдак уйалып, јаан кижиле сөс блаашпады. Андый да болзо, каруун јандырап күүндү болды. Је оозын ачала, айдар сөзин таппай турарда, улус каткырыжа берди:

— Оозыңды јап, Шойдак! Ого түңгей ле бир де неме кирбес...

— А ненин учун кирбес? Москванын эресторанынан катлет-сатлет учуп келерден айабас...

— Хо-хо-хо!

Шойдак удурга сөс айдарынан чөкөнип, түкүреле, каткырды. Онон курдын алдынан илгин тере калтазын чыгара тартала, когын јаны ла кагып алган канзазына танкы асты.

Шойдак колхозтын койлорын кабырза да, көп сабазында алдынан бойынын керектерине тартынатан учун, колхозчылар оны сүүбей жүрөтөн, кажы ла келишкен учуралда электеп те, арбап та туратан. Же Шойдак тын ачынбай, удура төс айтпай да турза, бойынын жарабас кылыгын таштабайтан.

Каткы серигелекте, Дежитма колын ичкери сунуп, айтты:

— Көрөөр!.. Туку Соян клеедири!

Ончозы өрө турала, ак чөллө өткөн жолдын боро тозынын буркурадып клееткен газикти азыктай бердилер.

— Арай эрте сүүнип жадыгар — деп, Шойдак унчукты. — Сояннын ордына кандый бир дарга келерден айабас. Жеңил жорукту машинала даргалар жүрөтөн...

Же улустын та кемизи де «калыраба!» деерде, ол эрмегин өскө керекке көчүрди:

— Соян болзо, карын жакшы — сый аларыс. Озогы жан аайынча, ыраактан жанып келген кижини уткып турган улуска сый беретен учурлу эди...

Улус база ла каткырыжып, күүлеже берди:

— Жок, бу Шойдак сан башка!..

— Ичи чербейгенче тойынып та алза, өскө кижинин жип турган курсагынан көзин албай жүрер...

Газик жолдон чыгала, булдыр жерле жайбандап клеетти. Экиүч минуттын бажында ол турган улустын жанына келип токтоды.

Колхозчылар энчикпей, тургуза ла оны курчагылап ийди.

Соян Даваа бастыра кийими тозындалып калган чыкты. Ол арыган да болзо, сүүнчилү күлүмзиренип, энезиле кожо уткып келген кызыкчактарың кучактап, экилезине карманынан конфеттер чыгарып береле, колхозчыларла кол тудужып эзендешти.

— Же айылга барып, чай ичеер, улустар, — деп, Дежитма өбөгөниле коштой туруп айтты. — Анда солун-собурды угужып отураараар.

Соян эжиктин жанына келип, токтой түжеле, өлөни саргара берген чөлди ле ыраакта турган тайгалардын бажында кажайып жаткан карды айкап көрди.

— Кыш жууктап келди — дейле, ол үйинен сурады: — Койлорыс жакшы туру ба?

— Кем жок, жакшы — Дежитма күлүмзиренип ийди. — Мен сеге берген сөзимди канайда бүдүргенимди эртен көрөрүң. Эмди дезе Москвада көргөн-укканыңды, кыскарта да болзо, улуска куучындап бер. Олор сени жарым түшке чыгара сакыган...

Түн кире берди. Же айылчылар Москвада выставкада туру-

жып келген озочыл чабаннын куучынын угуп, таркабай турдылар.

Дежитма балдарын уйуктадып койоло, жангыдан чай асты.

— Выставканын турган јери сўрекей элбек, эки јўс гектардан ажыра — деп, Сојан Даваа колхозчылардын сурактарын јартап турды. — Республикалардын павильондоры јаан да, јараш та. Анда не јок деер. Башка-башка укту јакшынак мал, кайкамчылу машиналар, станоктор... Выставкада көргөн-уккан не мени ончозын куучындап берерге кўч...

Эртезинде эниргери Сојан Даваа ак-борозына минеле, колхозтын тос јуртына барды. Ол «Ақ-Эрикке» једип келерде, бастыра колхозчылар, ыраакта турган јайлулардын малчылары јаан клубта јуулып калган болгон. Олор выставкада болгон чабаннын куучынын угарга энчикпей турдылар...

КАЙАДАН ДА БЕК

Олор үчү бир кыпта жаткылаган: јобош, уйалчак Михаил Хертек, Москвадан бойынын күүниле иштеп келген омок, тилгерек Вася Белов ло Қазаньнан — Хамед Абдулов.

Эн баштаң олордын кажызы ла бой-бойына чала јууктабай, кижиркеп туратан. Эңирлерде бор-ботко бир-эки сөс айдыжар. Олордын ортозындагы соок тошты озо ло баштап кайылткан кижжи — Вася Белов. Ол уулдарды куучынга кычырып, тургуза тартып, киного кожо апарып ла ол эмезе спортплощадкада ач-амыр бербей турар. Араайынан бой-бойлорын јазап билижип, олор үрениже бергендер. Најылык башталган. Ол најылык анчадала Михаил Хертекле болгон учуралдан ала тыгыган.

Хертек өскө уулдарга көрө куучынга бачым киришпес. Онын ондый болоры јолду. Михаил ыраак туулар ортозында јуртта туулып, Чылбак деп 84 јашту таадазында ла јааназында өскөн. Је үренер өйи једерде, карганактар балазын школго јүк ле арайдан районнын ла сомон Советтин алдыртузына чыдабай, ийгендер. Сегис классты божодоло, уулчак интернаттан бойынын төрөл јуртына јанып келген.

Тал-табышту школдын ла районнын төс јериндеги көп солундарлу јүрүмнин кийнинде ого онын төрөл јурты сооксымак ла эрикчелдү деп билдирди. «Келгенин јакшы, балам. Ојто јеринге су-кадык эбирип келгенин учун мен барып мүргүйтем» — деп, таадазы айтты.

Хертек тын кайкайла, је карганды ачындырбаска, бир де неме айтпады. Карган дезе «туулардын ээзине» јаантайын ла эртен-эңир мүргүп, сүт үрүстеп, арчын бырыксыдып, аластап туратан. Обөгөн мынайда үредип ајдатан:

— Туу ээзи сенин чындыгынды јарадып, сеге јалакај болзын деп, ого бастыра акту јүректен мүргүүр керек. Онын кулактары — јер, көстөри — тегери. Ол ончозын көрүп ле ондоп јат.

Бир катап Чылбак обөгөн јарылып бараткан таш печкезин шыбаарга Ақ-Довурак деген кыр јаар јеен балазыла кожо черетке барды. Қырдын эдегине јеткилеп келеле, олор сандырай бердилер. Обөгөн каргананын сары бүрин сүтке сугала, төрт тала јаар үрүстейле, мынайда шымыранды:

— Агару тымыгаарды бускан учун меге адылбагар. Ачынга-

наарды эмеш јымжаткар. Слер — јалакайлардын эн јалакайы, агарулардын эн чындыгы. Менин мүргүүлимди тындап, байлык јалакай бир болужаардан јетиреер.

Карган мындый сөстөрдү шымыранып, сүтти үрүстеп, артканын бойы амзайла, јеен уулына ичирди. Мүргүүли божогон соңында ол «туунын јунмагы» дейтен сахар ошкош ару ла аткак асбесттен он килограмм кирезин таарына салып алды.

Уул јурт јерде сүреен эригет. Книгалар да ундылган, радио до јок, киного до барбаганы удаган. Төмөн, өзөктөр јаар, улусту јерге түжер керек деп, ол кезикте тидинип айтса, је темей — карганнын угар да күүни јок. Обөгөннин чырайы күннен күнге там ла бүрүнкүйленип, туткуланары, тундерде уйуктабай анданары, үшкүрери көптөп турат.

Бу күндерде кандый да таныш эмес улустар келип, «агару» тууга чыкканын, онон кандый да коркымчылу машиналар једеген оосторын ачып, арсак-терсек темир азуларыла туунын сөөктаягын кемирип турганын карган коркушту чочып көргөн. Кудайдан коркып-үркүбес андый тенектерди «туу ээзи» каргаар тужында, калак, каргыжы ого јетпезин деп, Чылбак көп катап мүргүген. «Туу ээзи» эм-эмди ле кизиреп-тызырап, адылып баштаар деп коркып, ол бир күн Ак-Суунын бажы јаар өскө тууларга көчө берген.

Анда Хертекке онон до тын кунукчылду боло берди. Уул јүрегиле улуска, жаңы јүрүмге, ойын-каткыга тартылган. Је бого нени эдер? Айландыра јык ла эдип калган јыш. Ол дезе бойыла кураа јашөскүримнин ортозында јүрүп, от-калаптый јиит тужында ойногон ийде-күчин бийик керектерде ченеерге күүизеген.

— Слер јажына улустаң туура тымыкта јатканыгар, тымыкка үренип калганаар, оны, байла, неге де толыбазаар — деп, уул карганга айтты. — Мен дезе улусту, тал-табышту, ойынду јерге јүреин деп турум. Айу да жагыскандыра узак јүрүп болбос ине.

Чылбак таадазы кайдаар да ыраак кырлар јаар көрүп, унчукпай танкылайт. Онон айдат:

— Сен јастыра айдып туруң, уул. Мында да түңей ле јүрүм бар. Оны туулар да, агаштар да, суулар да көрүп јат. Жаңыс ла сен сокор, ол јүрүмди көрүп болбой, тенек сөстөрингле бу Таңды туунын ээзин ачындырып туруң...

Бир катап канайда да Хертекке азык-түлүк аларга районнын төс јери јаар барып келер арга учурады. Уулын јолго атандырып турала, таадазы чала серемжилү айтты:

— Анда, Ак-Довуракта, не бар, көрүп кел, јазап көр. Кандый-кандый түбек болгон болбозын.

Јеен уулы, чындай та, барып, ончозын лаптап көрөлө, андагы

жүрүм ого тыг жарап, ол стройкада иштеерге куучындажып алды.

Чылбак мыны угала, чырайы — торт ло тес кара булут. Эки күнге улай ол, тили жоктый, кыгыс та этпес. Онон учында кату айтты:

— Анайдарда, бисти, каргандарды, таштап качарга ба? Ненин учун таштаарга?!

— Бис ончобыс кожо барарыс. Бис анда ишке киреле, жангы жадын-жүрүм баштаарыс.

Чылбак жеен уулы жаар көстөриле сурт этире көрөлө, кезе чапкан:

— Андый неме болбос!

Хертек сөстөзө дө, коркытса да, ончозы калас. Карганак колыла жангыла, айлынан чыгып, белин жүктенип ийеле, агаштар жаар баскан, байла, «туу эзиле» шүүжерге барган.

Хертек дезе, карганак бир канча өйдин бажында сагыш алынып, кийинимнег једип келер эмей деп иженип, город жаар атанып жүре берген.

Мындагы таркыраган-күркүреген тал-табышту стройка, орооннын туш-башка талаларынан келген нөкөр уулдар ого сүреен тыг жараган. Баштапкы күндерде ол нөкөрлөринен кемзинип, јаан унчукпай, тымык жүретен, таадазы ла жааназы санаазынан чыкпайтан. Бир катап иштен јанып келеделе, Хертек бир булка калаш ла эт садып алды.

Кайнап турган кастрюляда суу дөөн этти кертип ийеле, Хертек уштынбай ла, орынына отурып алып, ыраактагы туулар жаар кезе көрө берди. Хамед балыктап барарга, шүүнле уружып отурды. Вася Белов айалганы ајыктап көрөлө, сыгырып ийди:

— Је керектер база коомой ло. Слерди көрзө, кижинин уйкузы келер. Бирүзи көстөрин де типилдетпей кырлар жаар көрүп јат, бирүзи дезе, карган согум чылап, бажын јер дөөн салактадып алган.

Хертек нени де айтпай, отурган јеринен өрө көдүрилеле, кухня жаар жүре берди.

— Уксан да, Хамед, — деп, Вася шымыранды. — Сен неме ондобос кайткан, шыйдам? Хертек неме болбой баратканын сен көрбөй турун ба? Каргандары керегинде сананып јат. Менде бир јакшынак шүүлте бар. Олорды табар керек! Эртен ончобыс балыктап барадала, јолой ол тескери карганакка түжүп чыгарыс. Јараар ба? Јангыс ла ол јанынан тилинди тиштенип ал.

— Бүгүн 13-чи кыптын ончо јаткандары балыктап барар — деп, суббот күн эртен тура Вася јар этти.

Иш божогон ло кийинде уулдар велосипедтерине минип алала, јорукка атандылар. Озо баштап олор туулар ортозыла

чөйилген жаңы трактла бардылар. Олордын эки жанынча машиналар өткилейт, таркырап тракторлор ло бульдозерлер жылгылайт. Стройкада иштеп турган таныш уулдар да жолуккылайт. Жолой кокур алкыштар угуп, бойлоры да чечеркежип, уулдар сүүнчилү мантаткылайт.

Вася удур соккон салкынга төжин тудуп, ай-оозы камылбай модорлойт:

— Бис Ак-Суунун ээзин бактырарга барып жадырыс. Ак фамилиялу Белов бойы Ак-Сууга барып жадыры ба! Бу балыкташта комсомолдор бойынын чыйрагын көргүспей аа! Же, нөкөрлөр-көөркийлер, једжигер ле.

Ол анайда айдала, тын тебинип мантадарда, көлөсөлөрдүн спицалары бир аай айланып бараткан јаркынду тегеликтер болуп көрүнөт, онын чамчазын дезе салкын тостойтот. Уулдар јоругын база тынгыдып ийдилер. Айландыра унчукпас калын тайга, туулардын соок баштары, олордын төмөн ичкери алдында суунун мөнгүн кыйрадый јалтырты. Вася айландыра ајыктанып көрөлө, сурады:

— Хертек, сенин таадан мынан ары узак жадып јат па?

— Одус километр болор.

— База бар ла! Же биске, айыл-јурт тутпаган бойдон уулдарга, кандый да одус километр ол неме бе! Капшай карганга! Ичкери, најылар!

— А уулдар, балыкты канайдатаныс? — деп, Хертек тидинет.

— Кижн балыктан артык! Бис сенин нөкөрлөрин бе айса кемнин?

Хертектин артык мойножор аргазы јокто, ого база ичкерлеерге келижет.

Чылбак карган уулдарды озо баштап серемјилү ајыктайла, онон јеен уулын танийла, јымжай берди.

Ишту айылдын түбинде тазада кыркылып калган туулактын үстинде самтараган буурыл чачту карган үй кижн чомчойо отурып, кату учук кадат.

Эңирде, ажанар өйдө Вася Хамедке, жаңы келген кижиге чилеп, Ак-Довурактагы кайнаган јүрүм, фабрика канайда тудулып ла туу эмди кандый болуп јаранганы, јиит строителдердин города керегинде тын ла куучындаган. Хертек тилмешчи болуп карганга ончозын көчүрип турган. Таадазы ол куучында онын бир де кереги јоктый, јилбиркебей тургандый, киришпей, јан ајару да этпей отурган. Вася карганды ачындыртпаска эрмегин араайынан табылу чөйип, кырларга жаңы, јаркынду јүрүм келгени керегинде куучындап, ол јүрүмге кырлар бойы да кайкажып јат деп јартаган.

Өбөгөннин барар ла санаазы јок, жаңыс ла агару туунын

адын угала, бир катап селт эткен. Онон чыдажып болбой, куучыннын аайын өскөртип ийген:

— Же, уулым, сен качан айылду болорго турун? Јиит келдим-ле кожо бисле јаба јадарга удабас келер болбойын?

— Слер канай тураар, карган? — деп, Вася кайкаганду айтты. — Хертек эм тургуза кижн алып болбозы јарт, ненин учун десе бисте, комсомол тойдо, уктын эн јаан ла ойгор деген кижизи кыйыжы јоктон туружар учурлу. Слердин Ак-Довурак јаар барар күүнигер јок по? Андый болзо, Хертек те кижн албас.

— Шак андый неме, таада. Озо баштап мен слерди мынанг көчүрп апарарга санангам, онон тойлоор деп.

Чылбак куучынды аайлабай турган кижн болуп кайкап, онон бойына айдынгандый унчукты:

— Печке јазаар десе, туунын јунмагы — асбест јок, тууга барып сурабаганча болбойтон эмтир.

— Чын да десеер! — деп, Вася сүүнди. — Бистин јааныбыс јакшы кижн, канча ла керек десеер, берер ле.

Карган кабактарын түүп ийеле, унчукпады.

«Ол анда кандый андый начальник бар болотон? — деп, Чылбак сананды. — Туунын ээзинин башка... Јангыс ла ол билер: берер бе, бербес пе». Бүткүл энгирдин туркунына карган артык сөс тө айтпады. Қарангуй энгерде ол туулар јаар мүргүүрге барды.

Қонуш — айылда. Јай изү де болзо, је тундердеги соокторго айылда конгон кижинин тиштери тарсылдаар. Очоктогы от күйүп јатса, јылу. Нөкөрлөри соокко тонбозын деп, Хертек тунде эки катап туруп, отты конжиткен. Олорлор десе уштынбай да, бой-бойларынын коштойында корчойыжып алган јаткандар. Уйкудан турарда, јүстери тес кара, чачтары үрпек. Ыштын јыды өдүп калган. Јунунарга суу јаар барада, Вася айтты:

— Јок, уулдар! Улусты мындый айылгада артырарга јарабас. Бу «јакшызынган» јүрүмнен каргандарды айрып, апарар керек. Мында олор эмес, бис бойыс бурулу. Јылуда јадарга, ару орынтөжөктө уйкутаарга, калаш, колбаса, сахар јиирге је кем күүнзебес? Мынанг озо олорды мындый јадынга көчүрерге кем де чырмайбаган ине. Олорды Ак-Довуракка көчүртер керек. Андагы јадын-јүрүмди көрөлө, олор бойлары шүүп ийер, кайда артык. Хертек, сен не деп бодоп турун?

— Таадамнын тескеризи коркуш, ол айткан сөзинен чыкпас эмей.

— Кем јок, ол тескери болзо, бис онон артык тескери.

Јунунарга, суунын соогына уулдардын колдорынын үйе-сөөктөри сыстажат. Эртен турагы агаштардын төзинин алдына олор физзарядкала сергидинип, күрежип-јарыжып алала, ойто айыл-

га једип келдилер. Айылдын јанында дезе Чылбак некеј тонду, сүтти төрт јаны јаар үрүстей чачып, мүргүүл шымыранат.

Чайлап отурала, кенерте город барып көрөтөм деп јөпсинди. Ого асбест — туунын јунмагы керек болгон.

Неделени ээчий недеде өткөн, карганак дезе келбей удап турган. Уулдар онын келерине иженбей де баргандар, јангыс ла Вася Белов, алдында ла чылап, «карган бистен кайдаар да барбас» деп бүдүмчилеп турды.

Бир канча күндер өткөн соңында кандый да карган тува кижі стройкала јүрүп, Михаил Хертекти бедреп туру деп табыш угулды. Обөгөн стройканын тал-табыжынан коркыйла, капшай ойто јана берер болор деп, уулдар ончозы бут бажында.

Карганды Хертек бойы тапкан. Таадазы карган адын кайра јолго бурып јадарда, озор кап-чут ла учурашкан болуптыр. Ол адына јакпырайта минип, кырды өрө кадалгак јолло карыкчалду јортуп, неден де качып бараткандый, улам сайын кайра көрөт. Ары-бейин сунужып турган машиналардын кыјырт-чыкыртагынан онын коркыганы јарт болды. Ойто бурылала, общежитиеге барып кирип чыксын деп, јеен уулы таадазын јүк ле арайдан јөптөгөн. Јолој Вася Белов учурайла, сүүнгенине арай бийелебейт:

— Је, менин айтканым, эмди көрөрөөрдө, төгүн болды ба? Эмди кандый эмеш? Ого эмди ле не бар, не јок — ончозын көргүзөз керек, онын санаа-күүнин билдирбезинен, је чөкөмөл јоктон бактырар керек. Тамчы таш ойор.

Уулдар ол күн карганнын анказын торт ло аскырган. Кожо городло алып јүрүп, школ, больница, Культуранын туразын, обогатительный фабриканын јангы тудулып јаткан једеген туразын көргүскен. Коштој турган кырдаг городты көрзөн, алаканда јаткан немедий. Карлу туулардын ортозында јажыл Хемчик өзөк ичинде турган городты мынан ајарарга макалу. Карганак та унчукпас бүдүми јарып, күлүмзиренип ийет. Бир төрт-беш јыл мынан кайра бу јерлерде күйгек ле ээн кумақта чөл болгон деп бүдерге де күч. Је Чылбакты эн ле тын кайкаткан неме — ол асбест белетеери. Экскаватордын темир сускулары туунын сөөк-тайагын кодорып турган эмес, чек ле карганнын эт-јүрегине кадай кирип јаткан јыдадый. Бу улуска удурлажа «туулар ээзинин» нени де эдер арга-чыдалы јок болгонын ол эмди бойы көргөн. Эмди «туулардын ээзи» — ол ишмекчи улус: экскаваторщиктер, шоферлор, взрывниктер болгон.

Общежитиеге келеле, карган кыптын ичин ончозын айландыра чочыганду ајыктап, стенелерин сыймап, суула јылыдатан трубалардын радиаторына тийеринен коркып, учы-учында стенедегі «кайырчагаштан» тува тилдеп диктор куучындап ийерде, анчадала тын чочыган.

Ажанар тушта столго ло вилкаларга, калбактарга, олордын жалтыртына чек эптешпей, уулдар канайда ажанып турганын туйказынан көрүп отурган. Обедтин кийинде уулдар карганды амырап алзын, онон конорго артып калзын дештилер.

Чылбак жаза мойноды:

— Көнүп болбозым. Айылда үй кижини жагыскан. Айландыра агаш-таш. Ан-куш жүрүп жат. Мен эмди ле атанар учурлу.

Бу өйдө кыпка колында таар тудунып алган Вася Белов кирип келди. Ол билдирбезинен асбестке барып жүргөн.

— Бу, мегер, бистен — деп, Вася карганга таарды туттуруп айтты. — Начальник бердирди. Ол жакшы кижини, немени ондоор.

— Жок, жок. Мен алып болбозым. Туунын байлыгын, туунын сыйын кызыл колдон албайтан, байлу. Мен бойум сурап аларым — деп, өбөгөн тескерледи. Мыны угуп, Вася кородогонун базып болбой салды:

— Сен де болзон, Хертек, карганга нени-нени айтсан. Анайда жарабас ине. Чындап та айтпаза, бу не аайлу неме болуп браат?!

— Мен ого артык база нени айдайын? Мында карануй, жаман өткөн ой бурулу. Ой керек, сакыыр керек, санандыра айдар керек.

Уулдар сөс блаажып турганча, карган кыптан туку качан чыгып, адына минип, атана бертир. Ачусын не деп айдар!

— База карган ла болтыр! Башка кылык-жанду — деп, Хамед кайкады. Василий эмеш токунап, сананганду унчукты:

— Мында карган бурулу эмес, жүрүм анайда эткен де. Өткөн ой оны божотпой жат, же бис оны тайга-таштын өзөгинен ушта тартып алар учурлу. Мен айдып турум не, уулдар, онын санаа-күүнүн араайынан, билдирбезинен, же кыйыжы жоктон бактырар керек.

Изү сөс-блаажу божойло, уулдар токунап, кажызы ла бойынын керектерин эде берген тушта, кыпка комендант жүгүргөнчө кирип, Вася Беловты телефонго складтын каруулчыгы алдыртып туру деп айтты. Бир де сөс айтпай, Вася кийинеле, чыгып жүре берди. Арткан уулдар жуурканнын алдында тапту козырыктап, таң алдындагы түштерин көрүп жаткылады.

Не болгонун Вася эртенги күн эгирде уулдарга куучындады: таң эртен тура Чылбак өбөгөн складтын каруулчыгы карган тува кижиге бастыра бор-боткозын алганча көчүп келген болтыр. Жедип келеле, мында «начальник адылбазын деп айыл тургускадый жер кайда бар» деп сураган эмтир.

— Бу сенде уулынын уулы бар эмес пе, бетончы Хертек? — деп, каруулчык айткан.

— Онызы чын. Же сен ого мен керегинде нени де айтпа, онон

башка, ол уулчак карган неме сөзимди угала, көчүп келди деп тынзынар. Онын анда чаңкыр көстү нөкөри Вася деп уул бар эди. Ого айтсан.

Эртен турадан ала энир киргенче Белов директорго ло парткомго, комендантка кирип-чыгып, учы-учында карганды обогатительный фабриканын каруулчыгынын ижине кийдирип салды. Айыл тударга жөп бербеген, же каргандарды жаан турага көчүрип салгандар.

Уулдар онын айлына улай ла айылдап жадылар. Ол азыйдагыдый унчукпас та болзо, же жүрүмине сүүнип турганы иле.

Ак-Довуракта андый бир учурал болгон эди. Бу городто ончозы нөкөрлөр, башка-башка укту улусты најылык бир жендирбес ийде-күчке бириктирет.

«Туулардын ээзине» жалынып ла мүргүп эмес, најылыкка тайанып, иит строительдер, жол баштаачылар жаңы жүрүмнин элбек ле-жаркынду жолыла алтагылайт.

Чындап та, улустын најылыгы кайадан да бек деп, албаты тегиндү айткан эмес.

ОМОРКОЙДЫС

Улу Законло
 улузыс оморкоп,
 Төрөл јеринде
 јенүлү иштенет.
 Ленин берген
 ырыска сүүнип,
 Ленин берген
 јанга үженет.
 Нак бойлорыс
 школдордо үренип,
 Наука түбин
 шинжүлеп көрөдис.
 Јүрегис күйүп,
 јүзибис јарып,
 Јүрүмди мактап,
 кожондоп јүредис.
 Мааныга оролгон
 ашту Гербисте
 Мактулу керегис
 кееркеде јуралган.
 Бухтуевтин ижи,
 панфиловецтер кереги —
 Ончозы, ончозы
 Гербисте јуралган.
 Маска ла серптү
 мактулу Гербибис —
 Иштеген кижинин
 куйагы эмди.
 Кызыл чолмонду
 Гербибис бүгүн
 Венерага, Айга
 учуп ол јетти!
 Јаан да, кичинек те
 албатылар эмди
 Јаңыс Законду —
 карындаштык болды.

Ончо бойлорыс
 бир биледе,
Орус тил десе
 јүрекке толды.
Јүс албаты
 бир болордо,
Јүрүм тамла
 чечектеп јаранат.
Москвадан ала
 Тувага јетире
Мактулу ижибис
 јолыбыс јарыдат.

НАЈЫЛЫК КОЖОҢЫ

Канча карындаш,
 канча најы бу менде!
 Канча кожон, канча сүүнчи үнимде!
 Ырысту мен: төрөлим бар,
 јоным бар.
 Эбире чөлдөр, көк туулар,
 јалаңдар.
 Өрө бийик учуп та мен чыгайын,
 Устинен төмөн узак јазап көрбөйин:
 Совет јерим — кару јурттар, городтор,
 А бу менин Тува јерим, мун оттор.
 Уктары көп, тилдери көп јоныста
 Чачы, көзи өңи башка улустар.
 Јенүзи көп төрөлимде — најылык,
 Јерге батпас сүүнчибис ол мөңкүлик.
 Ленин — орус, онызын јарт билерис,
 Волгадаң ол, Волгадый ол — дейдибис.
 Онын ады үргүлјиге угулар,
 Јылдар сайын јылу, кару адалар.
 Ленин биске, озо баштап, ол — јүрүм,
 Јаан ийделү, јаан јайымду, тен јүрүм.
 Ак-чек сөстү, ап ла ару најылык,
 Айдый-күндий, көс кылбыгар, јаан чындык.
 Акту күүннен эдилетен сүүнчилү,
 Сын сергидер акту иш ол күндүлү...
 Ленин — бистин кен санаабыс,
 бүгүнис,
 Келип јаткан кеен өйлөрис,
 эртенис.
 Орооныста ырыс болор јаантайын,
 Өңжүк өзөр менин Тувам јыл сайын.
 Кандый јакшы өйлөр келер — салымыс!
 Кандый бийик, јаан јүрүмдү болорыс!

ТЕЛЕЭКРАН АЛДЫНДА САНААЛАР

*Амыр-энчү учун туружаачылардын
конгрессине учурлап турум.*

Амыр болзын... Амыр жадыгар...
Чактарга мынайда айдылган.
Өзөктөр,
 чөлдөр,
 јаландар,
Ойлөр уккан, сананган.

Амыр-энчү деген сүүнчи —
Аржан суудый ару тыныс,
Ол ойистинг ийде-күчи,
Јүрүм јайган талай, тенгис.

Ару кейге агаш элбирейт,
Амыр көлдө аңыр јүзет.
Ак башту тайгалар эбире
Алтын чечек амыр өзөт...

Амыр болзын... Амыр жадыгар...
Акту күүним айдып турум.
Амырдан јаан не бар,
 не бар?..
Ак аясту ойгор јүрүм.

Кожон болуп амыр-энчү
Космостон бери учат.
Амыр јүрүм ийде-күчи
Астабас деп ол кычырат.

Москва үни амырды адап,
Эртен тура јерди ойгозот:
Ырызыбыс иш-јанарда,
Ийде-күчис иште өзөт!

Калык-јондор нак болыгар,
Бойыгарды тенг билигер:
Токум алды — аргымактар,
Тондор алды — улу эрлер!

Салкын күчтү санаалу бис,
Жалкын кептү жакшыбыс бар.
Өскөн жангыс жерлү не бис,
Өскөлөшкөн мунг калыктар!

Амыр кайда?

Өзүм кайда?

Айыс-күнис ондо күйген.
Жүрегис сурап кату айдат,
Жүрүмис некейт —

ойлөр келген!

БИР БОЛЧОК БУУДАЙ

Бир ле чарак сур буудай
Алаканымда жадыры.
Торт ло күн

эмезе ай,

Ондо ончо ак-жарык.

Ончо аштыг төс тынду
Жааны не ол

күндүлү.

Энениг ак сүдиндий,
Эм-тус болгон ийделү.

Бу ла кичинек бу ашка
Ончо ийде тең кирген:
Жер де, суу да колышкан,
Күн де,

Кижиде тын берген.

ЭШКИ-СААР

Эшки-Саарды көрзөн: карган, карган.
Онын адын уксаң: Эчки-Саар!
Эки көзи тумантып калган,
Эк-саамайы торт ло кар.

Өскүс жалчы

терелер ийлеген,

Өскө улустын балдарын кичееген.

Ат кылынан армакчы өрөтөн,
Төө тугинен учук ииретен.

Байлар алдын ол кечпеген,
Баш көдүрүп, түс көрбөгөн.

Саргарганча аштап та жүрген,
Салкынга да ол сүрдүргөн.

Сурап жүргени — канза ла танкы,
Сууга салганы — чымчым ла чай...

Қандый сен болгон, јерим Танды,
Кату јер, кара таш, кудаймай!..

Эмди Эшки-Саар бу отуры.
Эрмек те айтпайт бир кудурып.

Төмөн лө көрүп ол танкылайт,
Төжинде ордендер тен јалтырайт.

Албаты оны: «Сен кызым» — деген...
Арат јерине Совет јанг келген!

КАЖЫБЫСТА ЛА ЛЕНИН

Кажы ла кижиде,
кандый да керекте
Кару башчынын
жүреги согулат.
Кан-кере куштый
тенириле шунуп,
Качан да онбос
магы угулат.
Өркө дө жүрбес
күйгек чөлдөрдө
Өрө өзүп,
аш жайканат.
Өнгөйип турган
тууларды эдектей
Өчпөс оттор
журттарды жарыдат.
Агы-кужы
жанынган тайгада
Аксы-Кобы
журт төзөлдү.
Анда иштеген
улустын бүгүн
Амаду-кожоңы
ырысту чөйилди.
Кажы ла иште
Ильичтин жүреги
Камыскан оттый
жалбырап, кычырат.
Кажы ла күнде
ол бисти көкүдип,
Карындаш жондорды
жөнүгө апарат.
Улуг-Хем суубыс
улу да болзо,
Улус оны
бууй тарттылар.

Городтор сайын
 ийдезин аткарып,
 Геройлор болуп,
 санаада арттылар.
 Сойонг туулары
 содойып та турза,
 Солундар ого
 база угулды.
 Ат өтпөгөн
 аба жыштарда
 Аммонал аттырып,
 күкүрттий торгулды.
 Ат өтпөйтөн
 аба жыштарды
 Ажыра биске
 жол салынат.
 Ак учуктый
 тыйрыйган шосселе
 Автолор күүлөп,
 Тувага ууланат.
 Ленин маанызы
 алдыста элбиреп,
 Бистерди жаны
 женүгө кычырат.
 Озогы жерим
 ойгонып келеле,
 Ончобыска кайкап,
 оморкоп, каткырат.

МӨНҮН ТАЙГА

Ак мөнкүлөр
 кырында турум.
 Айландыра жапыс ла —
 таш корум.
 Мөнкүлөр салкыны
 жүзимди сыймайт,
 Мөштөрдин омок
 баштарыла сыылайт.
 Туулар баштары
 тандакты уткыйт,
 Төрөл талага
 жүрегим жүткүйт.

Jerимнин jаражы
качан да онбос,
Качан да сеге
көстөрим тойбос.
Ажулар ажыра
ак туман jайылат,
Ак койлордый
булуттар жылгылайт.
Көпөгөш көстү
көлдөрин чайпалат,
Көөрөгөн немедий,
мөштөрин jайканат.
Кан-кере кужыг
канадыла jангыйт,
Капчалдар үстиле
айланып акшыйт.
Канады талганда,
бийикте амырайт,
Кайалар үстинен
өзөкти аjыктайт.
Мөнкүлер төжинен
сызылган тамчылар
Мөнгүн суулар
болгылап аккылайт.
Кажы ла кушкаш,
кажы ла өзүм
Качан да онбос
jаражыг алкайт.
Телекей үстинде
не ле немениг
Ордына келетен
өскө неме бар.
Мөнкүлик өйди,
чактарды өткүре
Мөнгүн тайгам
бу бойы турар.

ЧАНКЫР КЫРЛАР

Чанкыр кырларда мен чыккам.
 Чадыр айлым эмди кайда?
 Тыйрык жолдорло базатам,
 Сакыйт не мени ол тала?

Эчки, сарлык кабырып,
 Эбирген ле эдим кырларды.
 Көчкөлө тынган энгемектер
 Көрөт не менин жолымды?

Ак-кийиктин омок балазындый,
 Ажуларга сүүнип чыгатам.
 Чанкыр кейлү бийиктен
 Жеримди көрүп кайкайтам.

Жүрегим ырысту кожондоп,
 Көстөрүм курчый беретен.
 Жаңарлу коо үнимди
 Жаңылга кайра экелтен.

Эң ле жакшы сөстөрди
 Сенде тапкам, кырларым,
 Сеге эбире курчадып,
 Ларанат Тувам, төрөлим.

АЙДАРГА МЕН САНАНГАМ

Горком комсомолдон бир кыс
 Биске келип туратан.
 Жалакай, жакшы, чүми жок...
 Жуунда куучын айдатан.

Айлына жетире үйдежип,
 Баскан эдим ол тушта.
 Айдар деген сөзимди
 Айтпай кайткам тымыкта?

Ол бӯрўнкий энгирде
Эжигинде мен тургам.
Жакшы болзын деп айдала,
Ары болордо, мен кайткам?

Ого ончозын бир јартап,
Айдарга мен санангам,
Қараууй, тымык энгирде
Қаалга јанында сақыгам...

СЕН КАЙДА!

Ого јолугарым деп иженип,
Мен эмдиге ле санайдым.
Оны ойто таппазам,
Ой, канайып јўрерим?

Қоо, јараш, јалакай
Қыстар эбире кўп эмей.
Јанғыс ла олор ортодо
Сен, кўўркийим, јок эмей.

Сўўгенинг мында јок деген
Қарууны јанғыс угадым.
Је јўрегим неге де иженип,
Јаантайын сақып турадым.

Қайдаар, эркем, ырадын?
Қапшай меге қаруу бер.
Салымым менинг амадуум,
Санаамды кўндий јарыт бер.

АЛТАЙДА

Алтайда мен — айылчы,
Айланайын, јаражын!
Бийик қырдың бажынан
Кўнди тудуп алайын.
Алтай јерге мен баскам,
Ағын суузынан амзагам.
Айылдарга мен кирип,
Айылчы болуп отургам.
Најылыктын арузын
Мында тапкам, кайкагам.
Тўрўл улус ортодо
Қожондоп мен отургам.

Алтайды бис эбирип,
 Аржан, экү жүргенис.
 Айткан сенин кожоңың
 Албаты уккан. Сүүнгенис.

Олор кайкал шыгыртту,
 Ойто ло угар күүним бар.
 Ак чечектү кырларга
 Айылдап барар күүним бар.

Сенин кеен јеринди
 Јажын-чакка мен сүүгем.
 Барун-Кемчик јеримнен
 Бажырып, эзен мен ийгем.

СҮҮЖИМ АНДЫЙ ДЕП АЙДАДЫМ

Кырлар өткүре Улуг-Хем,
 Күркүреп ийделү агып јат.
 Танны-Оол тайга бажында
 Кар јайгыда кажайат.
 Кайран сүүген төрөлим,
 Кайда ла жүрзем, түжелет!
 Кемчиктин јажыл толкузы
 Келбей кайттын деп үшкүрет.
 Најыларыма айылдап барала,
 Јеримди ойто-ло санайдым.
 Сүре ле мени божотпос —
 Сүүжим андый деп айдадым.
 Качан да үзүлбес најылык
 Кайда ла мени сакып јат.
 Кавказ, Памир, Алтай јер
 Катап ла мени кычыр јат.
 Јайым куштый ойто ло
 Јаан јолдорло учадым.
 Ыраак, кару талага
 Ылтам ла једип барадым.
 Тилис башка, жүрегис
 Бир күүндү деп бодойдым.

Качаннын качан да ырашпас —
Сүүжим андый деп айдадым!
Jүүстер укту улустар
Jуртаган улу орооным.
Кажы ла jерде најылар —
Көксиме бадышпайт ырызым!
Айлым — менин орооным,
Наjылыкты мактап jүредим.
Онон бийик не бар? —
Сүүжим андый деп айдадым!

* * *

Урүстеп-јымырап көксимде
 Улгерлер тымыкта келгенде,
 Үкүстеп јүткүген күндерде
 Мен сени санана бередим,
 О Тува төрөлим!
 Кар јукпас учалгак кајуда
 Јаңарлап, салкынга кајырап,
 Јайканган мөштөрдү ајктап,
 Мен сени санана бередим,
 О Тува төрөлим!
 Тошту тон жабынган Улуг-Хем
 Тон ыраак талада түжелген,
 Салкынду јолдордо уулың мен
 Салымың санана бередим,
 О Тува төрөлим!

САЙАН

Јер тайагы сен, Сайан!
 Көккө тийген кеен Сайан!
 Јүрүмнің төзи — кин Сайан!
 Суу сыйлаган сур Сайан!
 Салкындар сыктажып сыылашсын,
 Күкүрттер күнгүрөп күзүрөшсин,
 Јоткондор јолдордо ойношсын, —
 Је Сайан десе селт этпес,
 Јер-јенгези силкинбес,
 Јебрен јоны кырылбас,
 Језелү јурты бузулбас!

* * *

Айдың Қөли, Айдың Қөли —
 Айак кептү чаңкыр күскү.
 Ак толкуда ай көмүлти
 Алтын өртөк куштаң јүскүр.

Күчтү жүрек манга күүлөп,
Күн-Алтайла таныжарга
Күр-көгүске канды тееп,
Моторло аай табыжарда,

Күндү жарык алтай журтта
Күндү эдип, жон-улустар
Туурам берип, чөөчөй ууртап,
Туттурганда аштан-тустан,

Алтай жердин жанын билип,
Алкыш айдып, күүнзеп ырыс,
Найыларга каруу эдип,
Ыр-жанарыс баштайдыбыс.

Туулу Алтай, Туулу Алтай —
Тувага тууган эл турбай!
Айланганчам, жакшы болзын,
Айдын Көли, Чуйдын жолы!

Койчылардын кокурлажын,
Жылкылардын конгыразын,
Күмүш туулар шынкыражын
Күүнзеп узак сананайын...

* * *

Эрте танда турала,
Эң ле баштап көргөн тарый:
Көп-көп жаңы туралар,
Көпөгөш карда сүрлү кандый!

Көзнөктөринен оттор имдеп,
Кезек ойдон жапылт эдип,
Трубалары канза азып,
Тургулаар эмей күн сакып.

Городты туй бүркеп койор
Куу туманнын ортозында
Турналардый бодолор
Турачы крандар ондо-мында.

Олор эмди кайдан келзин! —
Онын учун кайынаштар

Соок айаста ачып көзин,
Сонуркажып кайкашкылаар.

Кош тартатан машиналар
Коштой жолдо күүлөп баштаар,
Кожо отурып алза кайдар, —
Кожон жолдо быжу туулар.

Кожон туулар, көгүс сыылаар,
Көмүс үни коолоп чыгар,
Тарма кептү жаңыс жолдык
Табыскактап кыйнап турар.

* * *

Өйлөр өткөн — керек беди! —
Өчөп турган каткыргай.
Өктөм сыылу эрининди
Сананарым карыкпай.

Эртегидий эмди ойто
Эт-жүреkte сьс-ырыс, —
Эбирбейтен ол кожондо
Эрјине кептү кандый кыс!

ОКТАБРЬДЫ МАКТАЙДЫМ

Жаңарымла
 Октябрьды мактайдым —
 Жаңы телекейдин
 Чыккан күнин!
 Кынжызын үзе соккон
 кул кижн
 Сыны түзелип,
 көстөри чагылып,
 Кызыл таңдакка
 удура баскан
 Кижн бололо,
 Октябрьда.
 Жаңарымла
 Октябрьды мактайдым —
 Жаңы телекейдин
 Чыккан күнин!
 Албатыбысты
 улу амаду канаттаган,
 Лииттеристи амаду
 жылдыстарга апарган.
 Кандый да бийиктерге
 бис эмди једерис,
 Бистин канадыс —
 Ильичти сүүгенис!

ШУША СУУНЫҢ ЈАКАЗЫНДАГЫ ОТ

Хакастын јеринде
 Шуша деп суу бар.
 Шылырап, жылбырап,
 Енисейге јүткүген.
 Канча жыл кайра
 карануй јаратта
 Каскактар алдында
 мында от күйген.

Ол отын јанында
эки балыкчы
Қазанын азып,
араай отурган.
Турундар јылдырып,
јүрүмди ойгортып,
Узун түнди оло
уйку јок адырган.
Саяннын туулары
унчукпас каруулчыктый,
Отко энчейип,
олорды каруулдаган.
Крестьян уулдын
уур карыкчылын,
Кереес сөстөрин
Ильич тындаган.
Қарангуйда толкулар
комудап, шылырап,
Енисейге једетен
јолын бедреген.
Ильичтин сөзинен
крестьянин уулдын
Јүрүмге чокогон
јүреги эриген.
Ондор јылдар
өдүп те калза,
Ол от эмди
онон јаркынду.
Јаанга, јашка —
ончо улуска
Ол эн керектү,
ол эн чокту.

ТУВАДАГЫ ТАШ БИЧИКТЕР

Агару Тувам —
Азиянын төзи:
Алтын-алтын
чөлдөр чайпалат.
Јеримнин сүр-тыны —
јөбрен таш кезер
Јүсјылдыктар јажыдын
мында каруулдайт.

Jeбреннен келген
бу кемдер сўрлери?
Jылым таштарда
нени бичиген?
Ат-нерелў
өбөкөлөр биске
Чактар тўбинен
нени jетирген?
Ак башту бир кижи
таштарга келген,
Jeбрен адалар
тилин кычырган,
Jeбрен адалар тилин көчүрген,
Jeбрен ойгорды
биске экелген.
Jерин корыган
jебрен адалар
Керес сўрлерин
биске артырган.
Энчилеп биске
таштарга бичиген:
«Элим, эрлў
jўректў бол!» — деген.

* * *

Сўўшти мен туула
Тўгейлеер эдим:
Онын бийигин
Jaнғыс ашкан кижи билер.
Сўўшти мен суула
Тўгейлеер эдим:
Онын теренгин
Jaнғыс кечкен кижи билер.

ЈАШ-ТАЛ

Јаш-Тал, Јаш-Тал, кайран тала,
Јаш тужым өтти кабайдан ала.
Тогузон байры мунг кожогон,
Толкуларын байлу мөнгүлик кожон.

Ай-күн кулактанып, кенерте шантыза,
Айрандый соокторды кыштарын бышкылайт.
Ак-куу буу үстинде шунгуза,
Алмаз тошторды сууларын бускулайт.

Күйгектер буруксып, күндер суузаза,
Күүн таштарга кысталып шыркырайт.
Је солоңылар качан коолдорыңа артылза,
Сууларын экиндү амыргы тарткылайт.

Кенерте толкуларын камдый камдағылайт,
Келер јолыма ырыс алкагылайт.
Онын да учун кожончы болуп бүткөм,
Омок керектерге улусты көдүргөм.

Седен, эрке ле өктөм кылыгым
Слерден эмей база, Төрөлим, калыгым.
Қоолойтон жүрүм бердин, Јаш-Тал,
Қожондорымды эмди сыйлайын, сен ал!

КӨЖӨГӨ ТАШ

Једеген ле унчукпас јебрен баатырдый,
Јер судазынды, чөлдө көжөгө турат.
Јып этпес көстөринде јажыттар бардый,
Јылым чөөчөйди колында тудунат.

Көжөгөни айландыра көөрөп базадым.
Је көөркий кайткан бу? Қарыкчал, јангыскан.
Эн чөлдө курлаазынан бадалып,
Элеринен ол та качан астыккан.

Сени кем үрөп шоктогон, жуучыл,
Шооткон, ооткон, ташла улдаган?
Болуп жадайла, мандайыңа аткан,
Же сен турган — бурузы жок уул.

Баатыр нажыларыңды кем уурдаган,
Базырткыларыңды кем антарган?
Сайаган, талаган, тоногон, сайраган,
Самара бичикти өйлөрдөң кырган?

Же көжөгө! Жылдар сени жеңип болбос!
Же көжөгө! Улус сени оодорго бербес!
Көжөгө! Сениле оморкоор калык!
Көжөгө! Сен — билим, сен — мак, сен — мөңкүлик!

КАРА ТУРНА

Адар-Тош ажуга жетире
Аттарыс сыр манда учурткан,
Же кара каргыштый улай үстибисте
Кара турна айрылбай айланган.

Куркурап телкемдер үстинче шунуйт,
Кургак төнөзөккө ойто ло конот.
Куудан састарга ачу кышкырат,
Куш тилиле та нени де комудайт.

Бу өйдө мен кушты килеп ондойдым:
Бу састарда онын нөкөри өлгөн.
Канду ок тийип, нажылыкты үскен.
Канай болужарын билбей онтойдым.

Көк чанкырда кара јун көрүнди,
Көк кумактар үстинче учуп.
Кушты кандый тенек өлтүрди,
Кунукчылду кеен кожоңын угуп?

Тура түжеле, турна сыгыдын
Тындап турум. Унинде корон.
Ойто нөкөриле катап ол
Ойноп, канаттарын јайбас. Божогон.

Кышкызына карууны укпас качан да.
Кей, суу, јер-јенгис үнине жаңылга.
Кушты атканнын кулагы сыктазын јажына,
Колы тыркыразын јажына!

ТЫТ

Куштар-Кобызында кургак төстөктө
Куйунда, ургунда шуулайдынг, тыт.
Көйлөгөн жүрүмдү көпөгөш өзөккө
Көп жылдарга карайдынг, тыт.

Алтын төзине аттарын буулап,
Анчылар үделенип конорго сүүйт.
Амырын, уйкузын олордынг корулап,
Айасты бажынла жоктойдынг, тыт.

Бүгүн шилдий күски күн туру.
Сүүн, амыра! Мен тайгада.
Күлзиген эски оду жадыры бу.
Күндий тийиндер. Куштар байрамда...

Сен ол ло бойын, жажыл ла жиит.
Сеге мени кичинекте адам туштаткан.
Жанында суучагынг эмдиге шоркырайт,
Жагыс ла адам жок. Кереези ле арткан.

Будагында азийдагыдый ок кугарган
Буланнын мүүстери бүрлеринг капсыйт.
Анчылар келзе, амказын деп кургаткан
Адамнын куруды олбукта ташсыйт.

Чобранда тежиктен та не де тамат,
Je оны жулук деп бодобойын, тыт.
Ол — көстөрдөнг ачу жаш агат.
Адам нажынды санандынг ба, тыт?

КАРАГАЙ

Карагай агаш чочогойын
Карузып таарга жуунаттым.
Кандый талада бу сыйым
Карарып өскөй не деп санандым.

Эмезе телкемдер анканында,
Эмезе тенистер булунында
Качан бир жиит карагай
Калыктынг алдына жайкангай.

Кайран жеримнинг жаан байлу,
Сүрлү агажы карагай
Кайда ла өссө, тузалу.
Сүүнчи, нажылык алкагай!

ЈОНЈОЛОЙ

Бистинг кичинек јурт каскак-бийик туулардын ортозында јаткан. Кышкыда малга азыралды јангыс ла аттарла, букаларла тартатан. Је кандый да болзо, мен билерден бери бистинг јерде мал оорыган учурал јокко јуук болгон.

Эрте-эрте јаскыда бастыра јер ак карга бүркедип те салган јадатан болзо, је Қазанак ла Кар-Даг деген туулардын күнет келтегейи кайылып калган, каранты јадатан. Бу ла өйдө бистинг јуртка озо лө баштап таандар ла оног дө өскө јүзүн-јүүр јаскы эртечил кучкаштар. качан ок јанып келген турар.

Је јараш јастыг баштапкы темдеги ол до эмес. А бистинг јурттын јаказындагы кары чоокырайа берген күнеттерде ооғош сары чечектү јонјолой јайылганы керелейтен эди. Бу ла өйдө бистинг јурттын оок-тобыр балдары колдорына казыгаштарлу јонјолой казарга браадар. Бистинг ончобыска 7—8 јаштан да болзо, је мен олор чылап, јонјолойды качан да каспайтам. Ненинг учун — ол керегинде билбезим.

Јастыг баштапкы јылу күндеринде энем меге бир кичинектег иш берип, айбыланар болды. «Оны эт, мыны эт, койлорын, кураандарын ырада јүре бербезин». А мен андый иштерге сыраңай ла куум кайнап чыгатан. Керек дезе ырада кой до кабырып барар күүним бар ла, је энем мени арай ла кичинек деп, токтодып салатан. Бир катап кураандар көрүп јүреле, јонјолойдын чегеги јайылып калганын ыраагынан ла танып ийдим. Айландыра ак кар да болзо, је кураандар јаткан јерлер чоокырайа кайылып калган. Шак ла бу кураандар јаткан јылу јерден јараш чечектү јонјолой өзүп калган, јаражына чек ле кижининг көзи сүүнер. А канча айга шыдар кандый калыг кар јаткан? Мен јонјолойдын јанына отура түжүп, онын төзиндеги јуук јаткан оок таштарды туура эжип, ширтей бердим. Јок, мен качан да јонјолойды каспагам. Меге јууктап клееткен кураандарды үркүдип: «Слер бери келбегер, шогымдар! Бу өлөң эмес, а чечек. Оны јиирге јарабас».

— Эне, мында јонјолой өзүп калган. Чып ла чын јонјолой! — деп, мен сүүнгениме кыйгырып ийген эмтирим.

— А сен оны казып ийген бе, балам?

— Јок, эне, јок.

— Нениң учун?

— А ол андый кичине-ек те? Онын үстине ол сүрекей жараш. Энеме мениң сөзим жараган ошкош, бажымды сыймайт, эркеледет.

...Оноң бери 20 жылдан ажа берди. Ол өйлөр өдүп те калган болзо, же кечеги ле немедий, көзиме жап-жарт көрүнөт.

Бис ол жыл баштапкы класска барганыс. Баштапкы урокто үредүчи одустан ажыра балала таныжып, кажыбысты ла тургузып, ады-жолысты сураган. Беш пе, алты ба баланың кийинде мениң одожымда партада отурган бала туруп чыгала, та нениң де учун үредүчи жаар кемзингендү көрүп, эриндерин кыймыктатты:

— Јонјолой...

— Сени чын ла Јонјолой деп адап јат па?

— Эйе, мениң адым Јонјолой.

Бу өйдө мен бойым да билбей калган эмтирим, база ла көрзөм, мен Јонјолойды чек ле ширтеп алган отурум. Мени ол туужында Јонјолой бойының кап-кара көзиле де, чачыла да кайкаткан эмес, а Јонјолой деген адыла коркушту јилбиркедип ийген эди. Јонјолой үредүчиле куучындажып божогон ло кийинде ол мен жаар көзиле кылчас эдип:

— Менен нени көрүп ийдин? — деп сурады.

— Бу канай туру! Мен сен дөөн көрүп турум ба?

«Бу кысла кожо жаңыс партада отурган болзом, эмеш једжер эди» — деп, мен ичимде санандым. Бу ла өйдө үредүчи мени јеримнен тургузып ийерде, керектин аайы өскөлөнө берди.

— Слер экүниң ортогордо не болуп јат?

— Не де эмес. Мен ол бала жаар бир де көрбөдим.

Бастыра класс «јирр» этире каткырыжа берди. Үредүчи бисти јүк арайдан токтодып алып, баштапкы урогын божоткон ло кийинде переменге чыккан уулдар меге «Јонјолой» деп чоло атты тургуза ла јапшыргылап ийдилер. Ачунын үстине тус урат дегендий, мен канча ла кире төгүн деп актанар болзом, озор мени анча ок кире шооткылайт.

Анайда јылдарды ээчий јылдар өтти. База ла көрзөбис, бис онынчы класста үренгилеп турганыс. Түней уулдар, алдындагы чылап, мени «Јонјолой» деп шооткылап, бойлоры да Јонјолойдын јанында мөткө јуулган адарулардый тургулайт. Јонјолой, байла, ончобысты айдары јок јаражыла, кеберкегиле бойына тартатан болор. Чындап та, Јонјолой јаранып, чечектей берген. Онын эриндерин, кап-кара көстөрин, суркурап турар кап-кара чачын! Эмди мени уулдар «Јонјолой» деп шооткылайтан болзо кайдат деп сананадым же озор өнөтийин ле ундып салгандый, бирүзи де унчукпайт.

Јонјолойдын јанына уулдар јуулып келгенде, мен эмди каран-

га ла кыжырантып, ачынып турадым. Жаңыс ла Жонжолойдын керегинде мен танкылап та баштагам, баштапкы катап аракы да ичкеним — Жонжолой мени ондобой турганы учун. А үлгер бичип баштаганым жаңыс ла Жонжолойдын бурузы. Бастыразында Жонжолой бурулу.

Же бир ле катап меге Жонжолойло кожо жуук отурып куучында-жарга келишкен эди. Жонжолойдын үүре-желелери менин сүүжим керегинде ончолоры сескилеп жүретен. Же ол керегинде Жонжолой бойы да билбес эмес болгон.

Калганчы ла экзаменди табыштырар алдында мен кыстар жаткан комнатага кирип баргам. Ол өйдө бис бой-бойыска жарты жок сурактарды жартажып, бой-бойыска болужып туратаныс. Же канайда да бис бир катап Жонжолойло экүден экү ле комнатада артып калган эмтирис. Бис экүнин ортобыста куучын чек ле келишпей турды. Отурып жадала, Жонжолой чейне деген чечекти сүүп жадым деп айтты. А мен дезе Жонжолойды...

Менин эрмегиме каруу эдип, ол жүк ле ийиндерин тыртас этирип:

— Сан башка эмтир — деди.

Мынайып ла отурганчабыс, комнатага кыстар күркүрегенче киргилеп келерде, кажы барар — чыга бергем. Он жылдын туркунына сок ло жаңыс андый кинчектү тушташ болгон. Кандый ачынчылу...

А бир канча күндердин бажында госэкзамендер божоп, бистер, жайым куштар чылап, туш-башка таркай бергенис. Бир кезеги үренип, база өскөлөри иштегилеп баргылаган. А Жонжолой дезе журты жаар жана берген. Ол бойыла кожо менин баштапкы ару сүүжимди апарган...

* * *

Колхозтын председателинин газиги тондок жаксы жолго андамында согулып браатты. Жолдын ичинде андамында түүжүп калган өлөңдөрдө боро кушкаштар секирижип, жемзеп жүрдилер. Жанымда отурган шофер туурабыста буудай салган жаландарга колыла уулап, аш өткөн жыл жакшы бүткени керегинде жартайт.

Ол барып жадала, база бир жаланга колын уулап:

— А бу жаланга кукуруза салып жадыс — деди.

Эмеш барып жадала, мен айттым:

— Слердин председателигер жакшы кижжи болгодый...

— О-о, ол кату кижжи.

— Меге машина керек — дееримде, куучын-эш жогынан ла берген.

— Бот былтыр келген болзогор. — Ол бөрүгин магдайынан

өрө көдүрип, унчукты. — Бисте кандый председатель болгонуң көрөр эдигер.

— Чын эмеш пе?

— А не деп? Сен тен кече ле бу ак-жарыкты көргөн болбойң а?.. Бот бу ла машинаны ол бойының ла ады чылап туткан. Ол бойы да эмес, а эмеени коркуш кылыкту. Город барар — кайда машина, төрбөніне — машина, јилектеп барарга — машина, а амыраар күнде, аракыдап-јыргаарга — база машина керек.

— База слер ле тартканыгар ба?

— А кем деп?

— Эмди ол кайда?

— Күйүп калган. Бу ла тангы тарткан чылап. Бистин колхозчылар андый кижиле көп соотобос эмей. Байа келип јадала, ол бир јаландагы кардын алдында кеспей тура калган ашты көргөн бедин? Бот ол — оның «ижи».

Мындый куучынның ортозынан билбей де калгам, качан ок эмгек кайаның јанынча брааткан эптирис. Јаскыда бу кайалар өлтөңлө, тегенек-јыраала бүркелип калатан эди. Элен-чакка онбой, артабай, озогы ла бойы мет эдип калган тууларга көрөдим. Анда-мында күнет јерлерде кайылып калган каранты таскыл јерлер јадат. Айдарда, јас кайда да ыраак јокто једип келген эптир.

Бис јиит койчыга, депутат Хавалыг Сюр-Оолго, барып јатканыс. Оның турлузы мында. Эзерлиг деген јерде. Мен бу койчы керегинде газеттерден де кычыргам, радиодон до уккам. 100 койдон 150 курааннан, бир койдон 3 килограммнан түк кайчылап алып јат. Былтыр мен оныла Кызылда малчылардын јуунында танышкам. Ол тужында бис тойо куучындашкан эмейис. Ол бойы мениле кубарлаш та болзо, је мал кабырып кичеери јанынан јаан да улустаң артык. Бот эмди оноң нени-нени билип, көрүп аларга барып јатканым бу. Мен мынайда бойымның шүүлтемди јартап бердим. Сюр-Оол мениң шүүлтемди ол тужында јарадып угала, бойына кычырган, карын, база бир нөкөр табылды деп айткан.

Бир эмеш барып јадала, төгнниң үстинде турган турлуны көрүп ийдибис. Јаан двордын јанында бир тура турды.

— Бот бу турлу Сюр-Оолдын болор — деп, шофер јартады.

Бисти озо ло баштап күңкүлдеде үрүп, је ле деген тайгылдар уткыды. Оның кийнинде тураның эжигинен кураан бөрүктү таларкақ эр кижичыгып келди. Мен Сюр-Оолды танып ийдим.

Бис турага кирип барарыста, јажы јаанай берген үй кижичай кайнадып отурды. Беш-алты јашту болгодый уулчак, база јаан кижичы болуп, адазының јанына отура түжүп, бистин куучынысты тындайт.

Шофер чайлап ла алала, кайдөөн дө мантада берди. А мен Сюр-Оолло куучындажып божогон кийнинде ол айтты:

— Бу айылдаш турлуда бир кураан оорыган, чүрче ого барып келейин.

Мен Сюр-Оолды үйдежип ийеле, өй өткүрип соотоп отурдым. Кандый да журналда журуктарды көрүп, үй кижиле бирден-экиден сөс алыжып, куучындажып турдым. Ол үй кижиси сурады:

— Ада-энен бар ба, балам?

— Жаңыс жаанам бар.

— О, көөркийди...

Бу жажы жаанай берген үй кижининг сөстөри менинг өзөк-буурымды жылыдып ийди. Акыр, бу кемизинг энези болотон? Сюр-Оолдын не айса үйнинг не?

Туйук турада канказын отурайын. Эзерлигтин арка-туузын айкаарга тышкары чыктым. Турлунынг кедери жанында кырландга койлор көрүнди. Уүрдинг жанында атту кижиси турды. Байла, Сюр-Оолдын үйи болбой кайдар. Тегин турганча деп, мен ол жаар бастым. Атту кижиси кырланнынг аржанынанг бир көрүнип келип, бир көрүнбөй калып турды. Мен мынайда барып жадала, чоокырайа кайылып калган жерден чечегин жайып жүргөн жонжолойды көрүп ийдим. Мен, алдындагызы чылап, жонжолойдын төзинен оок таштарды туура эжеле, сүүнип отурдым. Жаскы күнге удур жонжолойдын чечеги сан өрө көдүрилип калган турды. Ол өйдө койлордынг бажы мен отурган жер жаар там ла там жууктап клеетти. Олор көнү баскылап клееттилер: ненинг учун дезе кере түжине тойо отоп алган.

Акыр, бу койчыга жонжолойдын чечегин көргүссө кайдар деп, мен ол жаар болдым. Ол койлордынг кийнингн базып отурган кижиси мени көрүп ийеле, удур басты. Мен тура түжүп, сакый бердим. Чырайын аярдим. Кенете койчынынг чырайыла күлүмзирениш өдө берди ошкош. Бу ла өйдө мениле база та не де боло берди. Көрсөгөр дө, арай ла сагыжым ычкынып, жыгылбаамды. Бир сөслө айтса, мен ол тужында канайда бергенимди кижиси жазап айдып та албас. Мен жуук базып келеле, жакшылажардынг ордына тын кыйгырып ийген эмтирим:

— Бу слер бе?

Өскө кижиси унчуккан болор деп, бойымнынг үнимди таныбай калдым. Койчынынг кеберкек чырайыла катап ла эрү күлүмзирениш жайыла берди. Ол кокурлаган аяс айтты:

— Эйе, бу бис. Бу слер бого качан келгенигер? Байла, бу кижининг сүр-сүнези эмес, чын ла кижиси болбой а?

— Мен, мен!.. А сен Жонжолой эмезинг бе?

Мен база ла көрзөм, Жонжолойдынг колынанг тын-тынг тудуп турган эмтирим.

Бис мынайда таныжала, жалбак таштын үстине отура бердис.

— Танкылаарга жараар ба?

Менин өчөп сураганыма кату көрөлө, араай унчукты:

— Слер танкылап турганаар ба?

— Онынчы класстан бери.

— Чын эмеш пе?

«Сенин ле учун танкылап баштагам» — деп ичимде сананып, мен оноң сурадым:

— Слер мени ундыбаган болбойоор, Жоңолой?

— Жаңыс ла ундыбаган эмезим, жаантайын ла слерди сананып жүргөм.

— Мен база...

— Айтканаарга алкыш болзын — дейле, Жоңолой оок таштарды ууштанып, саң төмөн чачып отурды.

— Слерге база быйаным жетсин, Жоңолой. Карын, ундыбаан эмтиригер.

— Сен бого кенете кайдаң келдин? Айса, Гагаринле кожо тўжўп келген бе?

— Мен база кой кабырып жадым. Ченемели жаан койчылардаң — слерден жаңы кандый бир эп-сўме угарга келдим. Мен слердин өгөөнигерге Кызылда, малчылардын жуунында, јолуккам. Ондо танышканыс.

— Эр улустар кайда ла танышпай база. Жуундарда да, өскө дө јерде.

— Мени бери келер деп, сен сақыбаган бедин, Жоңолой?

— Сақырын сақыбагам, је Сюр-Оол та кемле де тушташкам деп куучындап туратан.

— А мен сеге мында јолугарым деп тен тўш те јеримде јок. Айла Сюр-Оол до сен керегинде бир де сөс айтпаган... А сен онынчы класстың ла кийнинде кайдөөн дө јылыып калган...

Жоңолой уур тынып ийди...

— Эр улуска кандый јакшы. Жуундап, жаантайын командировкалап жүрер...

— Чын. Мен жүре берзем, ордыма жаңыс ла эмегеним иш эдип јат. Јакшы ижим учун мени мактап турганында мен бурулу ба? Кезикте газеттерге де бичип јат.

— А коомой бо газетке бичигени?

— Уй улус керегинде көп бичиир керек.

— Уй улус керегинде ас бичип турган деп пе?

— Тўней ле ас бичигилеп јат — деп, мен учында айттым.

Жоңолой шынкырууш каткызын кайаларга жаңыладып ийди. Ол не керектў неме?

— Бис керегинде көп бичизин деп, кемнен де сурабай жадыс. Бис онын кийнинде школдогы өйлөрис керегинде куучындаш-

тыс. Бастыразын ла тоологонус... Акыр, Јонјолой, бис экү ле мында арткан эмтирис. А койлорын туку кайда барган.

Јаан тегерик јаскы күн ажарына једип браатты. Мен арай ла болзо јонјолойдын чечеги керегинде ундып саларга јастаган эмтирим:

— Јонјолой, бери кел, бу не эмтир, таны.

Јонјолой түрген-түрген базып келеле, сүүнгенине алаканын чабынат:

— Бу јонјолой туру не! Сен оны канай көрүп ийдин?

— Бери келип јадала, көр салгам.

— Сен алдында шак ла бу чечекти сүүп туратан эмес бедин?

А мен ол керегинде эмдиге ундыгалагым.

— А сен дезе чейнени сүүп јадын. Андый эмес пе?

— Эх, јайгыда сен бери келген болзон, мен сеге ончозын көргүзөр эдим.

— Је мен эмди ле чейнени көрүп јадым — деп, Јонјолойго айттым.

— А сен јонјолойды казып та билер болбойын, а?

— Јок, мен јонјолойды качан да каспагам, казар да күүним јок.

Јонјолой мени ширтей ајыктап турала, ады јаар басты. Атты јединип алып, бис турлу јаар бастыбыс. Јонјолой јолой бир де эрмек айтпай, та нени де бойында сананып браатты. Меге де эмеш эп јок боло берди. Эмди айлынын јанында Сюр-Оол көрүп турган болзо, ол не деи сананар?

Је Сюр-Оол эмдиге ле јетире келбеген эмтир, ол орой јанган. Мен, айылдап клееткен кижии, аракылу-эштү келген инем. Түниле бис көп катап чөөчөй көдүргенис. Куучын јаныс ла мал-аш керегинде эмес, је онойдо ок Јонјолойло кожо үренгенис керегинде база болгон. Оны Сюр-Оол угуп ийеле, чек јаш баладый сүүнип чыкты. Келер јайда мен эмегенимле кожо олорго айылдап келеечи болуп сөзим бердим.

Сюр-Оол үйиле кожо тышкары одын јарарга мени кожо албадылар. Чала калай берген карган үй кижии мени баштап ла кирип келеримде, таныгам деп айдат. Ненин учун дезе онын кызы узак өйлөргө менин фотојуругымды чеберлеп јүрген эмтир.

— Көп-көп јинт уулдар сөстөгөн, је Јонјолой узак өйгө кемге де сөзин бербеген. Та кемди де узак сакып јүрген... Је кийнинде туура-туш улустар не ле дежер болды. База канчазын саказын — кижиге јүре берген — деп, карганак чөлөө куучындап, чайын уруп отурды.

Ол отурып јадала, куучынын онон ары көндүктирет:

— Је бот эмди Јонјолой айылду-јуртту болгонынан бери алты јыл болды. Карын, талдама кижиге барган, эмди јакшы јадырыс.

Экилези ле неден де тура калбас — чүрче ле бүдүрүп салгылаар. Же бот сен ле ошкош. Карын, бала-барканга кожо бери көчүп кел. Жаңыс жерге эптү-јөптү јадарга јакшы ине.

Мен мыны угуп турала, та ненин де учун жаңыскан ла болор күүним келди. Одын јаратам деп, тышкары чыктым.

Эртенгизинде тўжиле мен Сюр-Оолдын ижи-тожыла таныштым. Мени Сюр-Оол кой азырайтан бригаданын тос јуртына машинала экелип салала, бойы Кызыл јаар сессияга атанган. Мени эртенгизинде ол ло председателдин шоферы апарарга келди. Мен бригададагы улустарла эзендежип, ол кўн атана бергем.

Сюр-Оол-эшке јетире апар деп шофердон сураарымда:

— Онызы бойоордо — деп, шофер айдала, мени чек ле туранын эжигине экелип тўжүрди.

Јонјолой мени тышкары уткыды. Мен озо баштап ыраактан танып албай, бу, байла, городтон-эштег келген торогөдөринен эмезе врач па деп санангам. Же јууктап келер болзо — Јонјолой эмтир. Ол алдындагы ла бойы: кеберкек, јараш эмтир. Јок, алдындагызынан да артык ошкош.

Бу өйдө шофер машиназынын та незин де јазай берди. Ого ач-амыр јогынан Јонјолойдын уулчагы «болужат».

Јонјолой түрген-түкей аш-курсақ јазап турды. А энезин дезе бир кичинек өйгө койды көрүп туругар деп айдат.

Чайлап-эштеп алала, мен Јонјолойло эзендежип, атандым. Эзендежип тура, та ненин де учун мен Јонјолойдын сол колынын сабарларын тын тудуп турган эмтирим. Эки колдоп јакшылажып турганчабыс, Јонјолойдын изү тыныжы менин тыныжымды база бууй согуп турды.

— Јакшы болзын, Јонјолой!

— Эзен болзын! Эзенде үйингерле кожо айылдап келигер.

Бу өйдө Јонјолойдын уулы јүгүргенче келеле:

— Эки колдоп кем де јакшылашпай јат. Жаңыс ла колло јакшылажатан — деп, уулчак биске көргүзип турды.

Бис күлүмзиренген айас тышкары чыктыбыс. Мен машинага отурала, атанып ийгем. А Јонјолой дезе колдорыла јанып, айлынын эжигинде артып калган эди. Уулчагы энезин өткөнижип, кызыл колдорыла база јаныйт. Јонјолой керегинде сананып отурганчам, јуртка да јеткенимди сеспей калган эмтирим.

— Түштин кийнинде автобусла јана бергем. Эзерлиг деген бийик кырдын бажы кўннин көзине алтындалып артты. Болчок-болчок ак булуттар кырдын сүүри баштарыла арайын-арайын агып брааттылар. Көксимде кандый да сүүнчилү ле јарык болгон. Сыным да јенгиле түшти ошкош.

Је менин соқ жаңыс катап-катап шымыранып айткан сөзим: «ЈАҚШЫ БОЛЗЫН, ЈОНЈОЛОЙ!».

АЛТАЙДЫ ЭСКЕ АЛЫНЫП

Кожон томулган
 күнерик Алтай,
 Катап ла сеге
 туштайын деп,
 Элиге туштап,
 комустың күүзин
 Эбире отурып,
 угайын деп.
 Кайран күүлөр
 үрөгиге томулган,
 Көксиме шиниген:
 ундылбас качан да.
 Өткөн күндөр,
 кару наҗылар
 Качан да кожо,
 көзим алдында.
 Капчалдарды өдүп,
 ичкери мендеген
 Кадын суу,
 быйаным сеге.
 Каа-Хем телкеми
 ашла элендеп,
 Эзенин ийет,
 Кадын, сеге.
 Эмди ле мен
 Эликманар тужында
 Айса Кош-Агашта
 болгон болзом,
 Карагай шуултынан,
 чий шуузынан
 Кайран күүлерди
 таныыр эдим.
 Мөңкүлик Алтай,
 сениң јеринде
 Мен баштап
 үредү алгам:

Яш жүрүми
 өткөн жери
 Кары жажына
 ундылбас, билерим.
 Кичинек городтын
 жаркынду отторы,
 Жылдыстар чылап,
 жолымды жарыткан.
 Байрам күндерде
 кызыл мааны
 Бийик тудулган,
 эзинге жайылган.
 Колхоз төзөлгөнүн
 анда көргөм,
 Тракторго отуруп,
 тагдак уткыгам.
 Ол күндөрдүн
 ырысту жаркыны
 Бүгүн Тувада.
 Советке быйан!
 Арат калык
 бирлик биледе
 Тен алтайт,
 жүрүмге быйан.
 Жылу эзеним,
 Алтайга жет,
 Төрөгөн-төстөргө
 быйаным айт.
 Яш тужым
 жагардый артсын —
 Алтайды көрүп,
 сүүжим чагылзын!

ЖАКШЫ БА, ЖАЙЛУ

Ак малымды айдап, бого келгем,
 Алты толукту айылга киргем.
 Өлгөн көбүргөн айандар, эзен!
 Күн каажыган сындар, эзен!
 Алкыш айдып, эзин айланат,
 Одор жум, малдын тебеези жуукта.

Кураандар текшилеп токоорот,
Койлор таныш жолдорло ууланат.

Мында суучактар үни өткүн,
Малчыны сүүндирген жайгы күн.
Кыштың соңында санаа жеңил,
Кайран жайлу, тужумле жайыл.

Кабырган малым амыр турзын,
Кабырга-көксине жуу тартсын.
Ол тужында ажулар жабыс,
Кышкы сооктор чочыдын албас.

ТУВА РЕСПУБЛИКА

Диктер јигине
Јар јайылат:
Тува — республика!
Јон байрамдайт.

Канайып јарлабас
Туулган күнин,
Төрөл јеримде
Күннинг јаркынын!

Кейде бийик
Маанылар элбирейт,
Бирүзи дезе
Туваны керелейт.

Јон ортозында
Јерис бар,
Ырыс билген.
Јолыс бар.

АЗАС ДЕП КӨЛ

Кысқылтым тандак
Кырлардан өндөйөт,
Улуркаган туулар
Уйкудан ойгонот.

Јыдадый чоктор
Көлгө кадалат,
Сынгылап, оодылып,
Кайра ташталат.

Тенери төзи
Кан-кызыл,
Түмен толкулар
Кан-кызыл.

Азас деп көл
Күн-каајыдый,
Жаркынды аластап,
Айлангандый.

Түмен жаркын
Көбүрип јат,
Солоңыланып,
Эзилип јат.

Айлан, јалтыра,
Азас деп көл,
Јүткү, менде,
Јүрекче көл.

ТУВАДАҢ ИЙГЕН ЭКИИ¹

О Тува, эленчиктеримниң јери сен! Элбек-элбек чөлдөринди эбире курчаган тууларыңның бийик сынынан сени көргөмдө, эмезе кайын-терек агаштарыңның аразында арайын базып жүргөмдө, эмезе јаш тужымның нооки јастыгы ошкош, јымжак өлөңдө амырап јаткамда, сананарга јакшызын канайып айдар.

Чактардан чактарга улалган кату историяҥа мениң омор-койтон учурым бар. Сениң уулдарыңның ла кыстарыңның меге төрөл чырайларын көрүп жүрерге анчадала сүүнерим. Олордың кажызының ла көксинде — эмдиликтиң элбек ырызы, кажы ла жүректе — эртенги күн там кеен болор деген быжу бүдүмји.

Экии деп јебрен тува сөсти слерге канайып јартайын? «Јаантайын быйанду бол!» Эмезе там чокумдай алып келзе, «Сеге чөгөдөп, эн артыгын күүнзеп!» дегенине келижиپ барар.

Кару најым, сен мениң аалымнаң,² мениң Тува јеримнен, канча да кирези ыраак, сүрекей ыраак та јаткан болзон, мен сеге бистин јебрен, је качандыкка јинт сыркынду уткуулыбысты ийип, колымды јайа тудуп, бистин јерибиске келип бар деп, акту жүрегимнен күүнзеп, кычырып турум.

Кажы ла албатыда бойының ангылу байлыгы бар, оны немениң баазына түңейлеп болбос байлык: чөрчөктөр, кожондор ло јаңарлар, укаа ла кеп сөстөр, табыскактар, кеп-куучындар ла ат-нерелү эпос.

Карга туй шуурдырган кереге айылдарда, казыр шуургандардың улуганы ажыра күндөр, жылдар, чактар сайын билдирбезинен тува калыктын калапту уулдарын алкаган чөрчөктөр чүмделген, јаңарлар чөйилген. Јуулган улусты канча часка кайкадып, тан адыра илбизиндеп койотон кай-кожонду ойгор кайчылар бисте эмди көп тө артпады. Је мениң јерлежим Тевек-кежеге деп кижии аттың баазын иштеп, байдың айлында кыштың тогузон энирин улай жүзүн-башка чөрчөктөр айтканын бистин каргандар эмди де билер, эмди де айдып отурап. «Ол ондый көп чөрчөкти кайдан билди не?» — дежип, эмдиге кайкажар.

¹ Экии — эзен.

² Аал — јурт.

Бирде болзо, чөйө-чөйө, бирде болзо, араай-такпаа угулып, коо-жараш кожон-жангар кожуп, аннын-куштын үнине өткөнижи айткан чөрчөк сүрекей солун ла кайкамчык табыскакту болор.

Je менин албатымнын бастыра байлыктарынын эн ле кайкамчылузы, байла, кай. Кай бойына бистен чөлдөристин, жажыл торко меестеристин аар-жараш жыдын тартынган, јеримнин жүзүн өнин алынган. Мен бодозом, шак мынайып ак-жарыкта јангыс бистин Тувада кайлагылап билетен ошкош. Бистин тува тилдин анылу үнгүр табыштары кайга анчадала јарамыкту.

Кай үч жүзүндү: көөмей, каркыра, сыгыт. Тундра, јыш ла чөл бой-бойына канайып жүзүндеш эмес, бу жүзүндер база шак андый. Je ондый да болзо, Туванын тундра тайгала аралажар, а жыду јыштар дезе баргаалу кургак чөлдөрдин учы-кыйузы билдирбес телкеминин алдына ачыла түжер, өскө јерлерден чат башкалу сын-бүдүми канайып бирлик эди, шак анайып олор до бой-бойыла үзүлбес бирлик колбулу.

Најым, сенин көзинге булуттардын алдына јайыла түшкен таскыл эбелип келди бе? Јымжак кебистий јенезек. Кыскачак агаш, каа-јаа тарбыл јыраа. Оогош-оогош, чап-чанкыр көлдөр. Сындар төмөн шыгыражып түшкен жүгүрүк суучактар. Јенезектин үстиле јенил-јенил јүре берген, учы јылыып турар орук јол. Кижи бодозо, онын бир учы барып, теңериге тийип калган немедий. Je мындый орук јолло јортуп баратсан, улам сайын сындарды керий төмөндөп, ойто өрөлөп, өзөккө түжүп, ажуга чыгып турган јолдын узунын кайкап турарын. Көөмей база шак андый — Тоджынын бийик таскыл тайгазынын ортозында јенезектин үстиле жүзүп бараткан јолго түней.

Бек-бек тыттарга бүркеткен сын-аркалар јүстер километрге чөйиле берген тургулайт. Мөш, карагай, јойгон, чиби, ак сынду кайындарла аралай өзөт. Туулардын эдегинде элбек өзөктөрдө јол тапту јакшы деп айдар керек, таң атту јети кижи јергележип јортуп барадар — куучындажып-кокурлажып. Тайганын кара тобрагы туйгактардын алдына, таакы чылап, чөйилип јадар, аттардын јелижи де суу-јымжак. Сыгыттын күүзи база шак андый — ајас кей ошкош, јенилчек јиит эрдин көксинен јайым ла үнгүр этире сыгырап чыгар.

Каркыра — кайлаштын эн бийик бүдүми. Кайчынын үни тува чөлдөрдин кенги ле улузын көргүзип турган неме. ошкош. Чөл-таланы курчаган кайыр-каскак сындардын ийдези де, өзөктөрдин терени де јарт сезилип тургандый. Онон сеге јолдор сезилер — коштой чапкан он, он беш аттын јолы. Каан-ајас. Аспандар үн серитпей шаркырайт. Көк торкодый јиргилјин элбендеер болзо, теп ле тегин сымда да кенетийин кошту төөдий көрүнер... Керек дезе концерт-ойын көргүзер залдын кичинек сцена-

зынан да каркыраны уккан кижиге учы жок чөлдиг үстиле канаттарын жайа тудуп кайыган муркүттиг күчи сезилбес аргазы жок.

Баштапкы кардын кийнинде тогус конуп, айдын түн санаама жакшы кирет. Бистин агдап жүре жабылактанган аланчыгыстын үстине, кийик малдын бели чилеп кедейип, жыш-тайга өңдөйт. Кере түжине тийингештин кийнинде арыган-чылаган, аштаган-суузаган бистерге ак эчкибистин эди анчадала тату билдирди. Эртен тагла түргендеп туратан да улус болзобус, тойынган, ток бойлорыстын уйуктаар ла күүнис чек келбейт. Адабыс санааркап отурды.

Бойынын иштү-тошту узун жүрүминде ол Туваны канча катап эбирбеди деер, онын учун бистин республикабыстын Самагалтай, Хандаг-айты, Бай-Тайга деген башка-башка толуктарында чүмделген албатынын жакшынак кожондорын көп билетен.

— Кижинин ичине кирер бир де кожон «мен», «менин» деген сөс жогынан болбойтон — деп, адам куучындаган. — Жүрегине жуук бастыра ла не-неме, сени сүре санандырган неме, өскө дө улуска база жараар, база санандыраар. Онын учун сен сугарган суучагынды, төрөл чөлинде турган жаңыс кайынды мактаганда, ол ажыра бастыра улу Төрөлисти мактап турганынды бодолор.

Онын учун менин бу куучындаганымнан научный монография ошкош кату сыркын ла толо сөс таппазан, сен мени, байла, ондоорун, жаманымды таштаарын деп бодоп турум, кару кычыраачым. Мен сени жаан ла болзо бойымнын билген-көргөнимле таныштырайын, артканын сеге бойыннын курч санаа-сагыжын жеткил-толо этире журап бербей кайтсын. Мен мынан ары Туванын анчадала жарлу-мактулу улузы да керегинде куучындап баштазам, олорго мен акту бойым жолугуп, акту бойым куучындашканымды база бил. Жүрегимде кандый Тува, шак ондый керегинде куучындаарым. Өскөзин мен билбезим.

Бойыма жуук ла кару улузым — адам-энемди алкаар күүним база бар. Олор ажыра улус совет элимнин айрылбас бөлүгү — төрөл тува калык керегинде, карындаштык социалисттик биледе табылган бырыс керегинде сөс айдып, республикамды алкаар күүним бар.

Совет Туванын жакшынак уулдары ла кыстары керегинде жаркынду сөс айдайын деп — олордын кажызынын ла эрчимдү көксинде бистин текши керекти сүүгени, бисти коммунисттердин партиязы баштап апараткан жолго бүткүлинче бүткен санаа-күүн бар.

Бистин биледеги кеп-куучынла болзо, мени баштапкы жаскы айдын калганчы тангында, качан аркаларда кар кайылып божоголы, меестерде десе өлөн тыдырап чыгып келгели, элик терези

төжөктө чыккан дежет. Озогы жаңын тудуп, камык айылчылар келген, ада-энемди сүүндирип, койдын эдинин семизин, куйруктын жуузын жіген дежет. А оноң, чайлап божойло, айылчылар арбаннын башлыгы болгон адама баштадып (арбан дегени Туванын Албаты Республикасында эн оогош административный бөлүнтү), эликбутка бичик-биликке үренерге баргандар.

Мен чыккан күн ле час анчадала ырысту бодолотон учун, балага жаркынду жүрүм ле сүүнчи күүнзеп, «Алдын» — алтын деген ат бериптир. Керек неде дезе, бу өйдө калганчы кар кайылып, бастыра айылдарда үүче бузулып, жаан казандар бортылдажып, койдын эдинин амтанду буузы жайылат. Жылдан чыккалакта, курсак-тамак чала кемдү-кирелү боло берип, сүт ле курутка көчө беретен өйгө кирер алдында бу, чындаптан, алтын өй.

Менин төрөгөн-тугандарым ортодо жаңжыгудан тайкылганы — темдектезе, мал кабырар эмезе андаар ээжини бусса — чыгымду-жемтиктү болотон деп куучындар ла кеп-эрмектер көп эди. Жаш тужымда мени эбире курчаган улустын жадын-жүрүминде, жаң-кылыгында, санаа-күүнинде өткөн чактардын тыныжы иле билдирип туратан. Мынызы бойынын кирезинче база да жарт, не дезе малчы-араттын көчкүн жүрүмünün жылыжы чактарды да тармалап, тонурый койгондый бодолор — жаңыс аай, араай. Бастыра неме жылдан жылга, онэкижылдык күрееден база бир күрееге бойынын аайыла табылу-такпаа айланып, такылып өдөтөн.

Бу жүрүмнің бастыра жыт-жаары ла күүн-тыны санаама жаш тужымнын арчылбас көрүлери ле кожо шинип калган. А эмди дезе мен сени төрөл аалыма апарайын, нажым. Сен ондо жалакай, жакшынак улусты көрөрүн.

Батпанак сынду, је эмди де эчкичек ошкош капшаай, сүмелү көстөри жүгүришкен энем, Қасыганын кызы Долгар, сенин көзине ылтам тарый илинбеен... Бу ла жаңы онын түрген базыдын угала, сен, айса болзо, сананып калган... Байла, сен оны кайдаар да үкүстеген, мендеген баштак уулчагаш деп сананып калган. Эмди дезе онын шинжүчил, ширтештү көзине чыдабай, жажы жаанай да берген болзо, је сүре ле кыймыктанар, бир де кичинек тым отурбас карганактын алдына унчукпай отурын!

«Жакшы једип келдеер бе, уулдарым?» — деп сураар, је бойы каруузын сақыбас, бистинг жакшы-амыр ол до јогынан јарт ине. Јолой не-не болгон до болзо, онызы эмди бай јок, эмди оны угардан, сурулаардан озо от салар, казан азар, күндүлү айылчыларга күндү-күрее эдип, аш јазайтаны кайда. Папирос то јетире тарткалагында, ол сего кандый бир жүрегине јуук-јуук, ка-

ру-кару немени куучындап берер, эмезе нени-нени болужып ий деп айбылап ийер. Шак бу тужында сеге бастыра жүрүмүндө онын ла жанында болуп, онын ла айбызын бүдүрүп жүргениндий бодолор.

Тышкары бар-жок неме — ончозы адамнын колыла эдилген, же оны энем башкарып эттирткен. Эмди тен бийик болуп калган теректи мен ийнимле кожо бу чактын экинчи жарымы башталган жыл отургусканыс. Онын көлөткөзине отуруп, энем түүрге эмезе көктөнөргө сүүр. Мен де амыралтага келзем, мында ок, теректин төзине отуруп, бичинедим. Столдон энемнин жалакай арбаныжы мени чыгарбаганча, өрө турбазым. Ол сени де эмди оноң чыгара сүрери жолду: «Ол чаазынды туура сал, качпас. А курсак сооп калар...»

Тува жаңла күндү-күрее чайдан башталар. Эки килограмм кирези кирпич чайдын жаан үлүзин ооктоп, казанга салар, кайнадар, тус салар, сүдин кадар. Көлөткө, серүүн жерде турган сүт канча ла койу болзо, чай там артык. Чайла кожо тараан салар — жылу сууга жибиделе, оноң куурып, агаш сокыга соголо, эзип, коозозын айрыган тараанның чарагы. Тараанла кожо жаңы каймактан айылчынын алдына база тургузар.

Мендебей, табыланып чай ичерис — анайтканча эт кайнап, лапшага тесте кезилип турар. Лапшазы ла эдин тен салган бу койу суп баштапкы да, экинчи де аш болор аргалу. Эдин чыгарала, башка салып, туурап-ооктоп койоло, үстине чайдан уруп ийзе, карын да жакшы.

Энебис бисле кожо столго отурбай турганы сени жаан кайкатпазын — бу ончозы сеге, айылчыга, салган аш. А онын бис те жогынан ижи-тожы, керек-жарагы көп эмей: сугаратан бозу кайда, экелетен суу кайда.

Адамнын, жебрен тува жерим ошкош, чырышту чырайы-меге жарт эбелет. Мындый чырай кандый да тужында бир де селт этпес. Ондо — бек санаанын, жаңгаксыбас күүннин таңмазы. Байла, бастыра адаларыстын чырайлары шак андый. Олордо VIII—X чактардагы Уйгур каганат тужынын кыйыны ла ачузы, олордо X—XII чактардагы жебрен кыргыз элинин учы-кырын темдектеген таштагы бичимел-чертиктер ошкош темдектер. Кату өйлөр болгон... Тува улус базынчыкка чыдабай турган, олорло кожо Улуг-Хемнин үстиги куйнында журтаган бастыра карындаштык уктар-сөөктөр онтоп-сыктап жаткандар. Улу Эне-Сайды жакалап журтаган араттын жүзине оноң терен кородолду чырыштар ман-жы-кыдаттын базынчыгы келерде түшкен.

Же албатымнын көксинде өскө, жаркынду жүрүмнин амадузы көрнөөтиген. Кажы ла жаңы үйеде бу амаду там тыгыда көнжиген.

1917 жылдын октябрь айы келди. Октябрыдын революциязынын тагында тува киж и үргүлжик амадузынын от-жалбышты аргымагын жагы таныды. Ол аргымакка минип, тува киж и жайым ла ырыс учун тартыжуга жүткүгөн.

Тувада жаткан орус жон Октябрыдын кереги учун тартыжуну араттарла бек колбуда өткүргөн. 1918 жылдын 11 июнинде бу жерде жаткан орус жоннын V съезди ачылган, 13 июньда дезе тува калыктын курултайы башталган. 1918 жылда 18 июньда бу эки съездтин кожо өткүргөн жуунында Тува тан алдынан ороон болуп жадары ла тува-орус эл-жоннын нак ла өмө-жөмө болужып жадары керегинде жөптөжү жарадылган. Бу жөптөжунин жаан учуры тува калыктын историясында онын тан алдынан жадарга амадаган күүн-табы эн баштапкы катап законго жарадулу деп керелегенинде болуп жат. Ишкүчиле жаткан албатынын чыгартулу улусу национальный жанынан тан алдынан жайым жадар арга бергени учун Совет жапта ла В. И. Ленинге съездте акту жүрегинен быйанын айткандар.

Же орус-тува жөптөжунин колчактар бузуп койдылар. Орус партизандарга жөмөткөн тува албаты элинин жайымы учун тартыжузын баштады. Тарлаштагы болгон уур-күч согушта (1921 жылдын май айында) партизандар Казанцевтин ак бандазын оодо согуп, жегү алып чыктылар.

1921 жылда Туванын жеринде Октябрыдын керегин улалткан албатынын революциязы өтти. Орус пролетариат ла онын баштаачызы болгон Коммунистический партиянын ууламжызыла тува калык социализм учун ичкери өзүмнин жолына көндүкти.

Жиит республиканын ишкүчиле жаткандарынын алдына күч сурактар кырайыжып-сндөйип келдилер: албатынын демократиялык стройын тыгыдары, феодализмди коскорор революцияны бүдүрери, экономиканын социалисттик аайын ла калыктын жагы культуразын төзөөри. Бу күч сурактарды албаты бийик эрчимдү ле көдүримдү бүдүрип баштаган.

Гибеттен атка-чарга коштоп алып, буркан жагнын солун тилдү бичиктерин экелип туратан араттар Улуг-Хемнин телкем жа радында листовкаларды канайда кепке базып турганын кенетийин акту бойынын көзиле алан кайкап көргөндөр. Бу кайкалду керек Тувада революциядан бери үч жыл өткөли болды — Советтин чыгартулу элчизи Кызылга жорукта алып жүретен типография сыйлаган; эмди ол кичинек типографиянын ордына Туванын жеринде коммунистический иштин эн баштапкы предприятиези, республиканын жаан типографиязы төзөлип калган.

Жүк ле сегис жыл болгон жиит Совет республика Тувага экономиказын ла культуразын көдүрерге болушкан. Тувада революциядан озо бойынын бичиги болбогон. Онын учун жиит Туванын

Албаты Республикасы бойынын бичигин төзөжөргө болушсын деп совет наҗыларынан сурады. Совет орооннын ученылары тува тилдин ағылу аайына келиштире бичиктин проегин җазап бергендер. 1930 җылдын июниде баштапкы алфавит җөптөлгөн, орус нөкөрлөр десе Туванын ишкүчиле җаткандарына баштапкы букварь салып ийгендер. Школдор тудулын башталган. Школдорго иштейтен үредүчилердин кадрларын белетеер керекте СССР-дин болужы айдары җок җаан.

Советтин улужы биске су-кадык корырын җандырып өскүрер керекте, клубтар, библиотекалар, бичик кычырар туралар ла кызыл толуктар төзөөринде база болушкан.

Эйе, менин санаама адамнын чырайы җакшы кирет. Ол ичкери көрүп, онын уулы, мен, өдөтөн жүрүмди озолодо айладып туру деп меге җаантайын бодолып туратан; таш ошкош кату чырайынан десе ырыс ла бек санаа сызылып келетен; туулардын ары җанынан өңдөйип җаткан, эм үстине көрүнип келгелек күн Чаа-Холдин элбек ичин база шак анайда җарыдып турар.

Көчсөр тужында атка артынып алатан агаш аптардын алын келтегейине, чике ле кеелеген чолозынын үстине мен җардында мылтыкту көп-көп кижичектер җурайтам. Олор ончозы күнбадыш җаар, күн җажынып туратан җер җаар, ууланып баргылап җадатан. Олордын тоозы күнүн сайын там көптөп калатан. Совинформбюронун җетиүлеринег кычырылган олордын ады-җолы да кулакка солун-солун угулар: Николай Гастелло, Зоя Космодемьянская, Александр Матросов... Олордын адын адаарга биске күч учун, олорды бис ылтам тарый «тувазыдып» ийетенис.

Ол тужында Хэвакпэн-эҗейектин уулы Шура Александр Матросовло адаш деп, бистин тужисте де җок. Җе Совет җеринин калапту уулынын ат-нерезин, эткен керегин бис җакшы билип, оныла оморкоп турганыс.

Информбюронун җетиүлерин угуп, бистин каргандар ыйламыражып, ада-өбөкөлөрдүн җуучыл кыйгызын — уранын шымырангылап турар: «Салкын булуттарды таркатсын! Күн, җаркындалып чалыган! Карындаштарды җуучыл уран бириктире җуузын! Күн, җаркындалып чалыган!..»

Гитлердин тонокчылары кай чөрчөктөргө келиштире җебрен тувалардын өштүлөринин кеберин алынган: олор чөл-таланы туй алып келгенде, өлөн-чөп тө олордын баскан җеринде кургап, какшап калар. Җе олор адакы-учында оодо соктыртып, җалтанбас тува эрлерге җандыра сүрдүретен.

Ол җылдарда адам үйде җангыс энгирлер сайын болотон. Тож-земнин җааны болуп, ол аалдар сайын җортуп, җуундар өткүрүп, Кызыл Черүнин җуучылдарына сыйлар җууттырып туратан. Ол җуундарда эл-җон улус мындый да кижикти укпаган җөптөр чыгарып

туратан: специалисттер келзин, бистин аттарыбыстын талдамазын талдап алзын, кемнин-кемнин малы он болзо, бүткүл үүриле де алзын, кем жок, мындагы улус, бис алдырбазыс, канайып-канайып жаткайыс, ады жок калган кижиге өскөзин берерис... Бой-бойыска болужып, бис жадарыс ла...

Энем десе кой терези меелейлер көктөп туратан. Айла ол меелейлер бистин кийип тургандарыстан чек башка — ус сабарлу болор. Ол мылтык атса, суурбаска эптү болзын деп эдип турган ине. Эдеги кыска, орус кептү, полшубок дейтен тондор көктөгөн. Бистин аалдын кыстары фронтко жуу-чак керегинде көп-көп суракту, «кижи де кеберлү болзо, оозында жылан чактырмалу эдүлерди», фашисттерди карам-кайрал жогынан кырзын деген жакылталу узун-узун письмолор бичигилеп туратан. Кыстар орус тил билер эмес, онын учун олар письмозын тува ла тилле жагалиптеп бичийле, ийип жаткан сыйларынын ортозына бектеп-быжулап туруп сугуп койотон.

Телекейди күрен чумадан аргадап алган кижиде! Фашизмле улу согушта турушкан фронтовик нөкөр, кайран жуучыл! Жуу-согуштын аразында сеге кажы бир тушта уужалып калган сары чаазынга сан башка тилле карандашла бичиген письмолор учураган болзо, ол бистин кыстардын письмозы деп ундыба, олар ат-нерен ле жалтанбазын учун сеге алкыш-бийанын айдып, сени сүүп ле тооп жүрген деп бил.

Бир катап, бу керек 1943 жылдын жазында болгон, аалга Базыр деген жинт эр чапканча кирди. Ол колында аймактан Кызыл жаар атандыру бичиктү болуптыр... Ол калапту күндерде тува калыктын көп уулдары ла кыстары Кызыл Черүге бойынын акту күүниле алзын деген угузулар бичиген. Кайчылардын жагарында, бичинчилердин чүмдегенинде ол күндерде «Бистин адалык төрөлис — СССР» деген сөстөр анчадала омок ло көдүримдү угулган.

— Бис экү арай мендеп ийген турбайыс аа, Базыр, — деп, онын эжи Долзатмаа унчуккан. — Балдарыс жаш эмес болзо, экү жууга кожо до атанар жогыс па.

Базыр кезер күлүк болгон. Ол тискинин тескери тартып, эр-жинедин карайладып-бийеледип туруп, колыла уйинин чачын сыймап, айтты:

— Балдарды чыдат. Канай-эштеп согушта жыгылзам, мени коркыбай, өштүнин төжине базып өлгөн деп билип жүр...

Базырдын нерези бастыра аалды түйметти. Онын үйдежүзи тужында каргандар Базырды ак ширдекке отургускан, озогы алкыштар айдышкан: жибрендик өйлөрдөн бери өштүле согу-жарга бараткан алып-баатырды албаты, шақ анайып үйдежетен жанду эди. Базыр Сурмичи деген украин городты жайымдаар ту-

жында жыгылган. Жууктарынын санаа-эзиндеги онын көбери эмдиге жетире үйдежүнийн күндеринде чилеп ок, канчын-жит, кызыл-күрөң бойы артканча.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарында орус ла тува калыктардын најылыгы там тыгыган. Туванын Революционный Албаты партиязынын Төс Комитедине ийген письмозында генерал-майор Павлов мынайда бичиген: «Қалжу өштүле гвардияда тартышкан төрөлигердин уулдары бистин казак биригүнийн, атту гвардеецтердин магын там бийиктедип кодүрген... Бис слердин албатыга ла бастыра революционный-албаты черүге бистин албатыларыбыстын ырызы учун бисле кожо тендей туруп тартышкан тува гвардеецтердин улу ат-нерези ле баатырлыгы керегинде текши жетирзин деп, Слерди сурап турубыс».

Ровнодо бир ором, городты жайымдаган солдаттардын ат-нерезине кереес эдип, «Тува кезерлердин оромы» деп адалган. Капитан Түлүш-Кечил-оол башкарган эскадроннын жуучыл маанызы эмди Карпат эдектей черүчил округтын музейинде, Львов городто тургузылган. Туванын калапту он бир уулынын ат-нерези кожон-жанарда макталган — озор өштүнийн казыр табарузын токтодып-тудуп тура, жүстен ажыра фашистти келген жерине кырып койгондор.

1944 жылда Совинформбюронун жетирүлери латин шрифтеле эмес, а орустап терилип турды. Бу сүүнчилү жаңырту техниканын тегин ле кубултузы эмес болгонын улус жакшы сезип турган. Ол Туванын орузына тазөлгөлөй жазалган жаңы алфавидинин буквалары болгон ине. Бу керек араттардын культурадагы ичкери өзүминде жаан учурлу болуп, озорды орус албатыла да жуукташтырарына, онон культуранын түгенбес байлыктарын бойына алынарга жөмөлтөлү болгон эмей.

Араттар Кызыл Черүнийн једимдериле бойындыы чылап оморкойтон. Мынызында кайкаар неме јок. Туванын Революционный Албаты партиязы СССР-ле жуукташтырарына жаан бетемел иш өткүрген шылтузында араттар бойлорын СССР-ден башка көрбөй, улу совет элинин керектериле терен колбулу деп, бойлорын узактан бери сезинип келгендер.

1944 жылдын 17 августында ТАР-дын Кичү хуралынын ағылу сессиязы калын эл-јоннын качангы изү күүни аайынча, Туванын Албаты Республиказын СССР-ге бойынын акту-күүниле кирип јатканы керегинде историяда учурлу декларация јарлаган. Бу бичикте мынайда айдылган: «Улу биледе јуртаары ла иштеери—бастыра тува калыктын кереес күүни. Советский Союзтын јолунан башка јол бисте јок. Бастыра тува калыктын изү эркинин ле эрчимдү күүнин бүдүрип, Тува Албаты Республиказынын ишкүчиле јаткандарынын Кичү хуралынын ағылу сессиязы мынайда

жөптөп туру: «Туванын Албаты Республикасын Советский Социалистический Республикалардын Союзына алзын деп, Советский Социалистический Республикалардын Союзынын Верховный Соведин сураар».

СССР-дин Верховный Совединин Президиумынын жөби аайынча Туванын Албаты Республикасы СССР-ге Россиянын Федерациясына кирген.

Бистин албаты бойынын келер кеен ойине бүдүп, бек сананып алтаган жолындагы улу амадузы бүткенине шылтай сүүнчи-жыргал жетире сентелекте, Туванын, эмди Совет Туванын, жерине Жөнүнүн Күни келди.

Ончо улус аалдардан ол тужында аймактардын төс жерине мендегендер, көп улус онон ары Кызылга жетире амадап баргандар. Озогы жаңын-төрин ундыбай, бой-бойлорын койдын эдиле, аш-сүтле күндүлөп турдылар. Комбуй өгбөн орус фронтовикке ат сыйлады. Ордына сыйга онон пластинкалу патефон алала, коркушту оморкоп туратан.

Бистин жаткан жүрүмисте жаан ла терен солунталар башталды. Араттар туулардан түжүп, чуктай жадар жүрүмге көчкиледи.

Мени интернатка алган. Бис төрөл колхозторго сүре келип туратаныс. Жайгыда кой, уй, жылкы кабырыжар, күскиде аш жуундыжар, жас келзе, малдын кажаганын, чеденин күрежер-арчыжар жаан иш кайда. А школдо десе бойыстын улу советский жоньсты бичиктер ле карталар ажыра билип-аайлап турдыбыс.

Мен жаңы наҗылыктын жаңыла жүрген, иштеген улусты көрдим — оморды улу наҗылык бириктирген, жуукташтырган. Бу салымнын аайын билген, ырысту, сүрекей ырысту өйдө туулганым учун сүүнедим.

АМАДУ ЛА СУУШ

Менин амадуум тандак ошкош,
Телкемдер сыртында күйүп, кызарар.
Ол торт ло отко жүзүндеш,
Отко, сууга ол не алдырар!

Менин амадуум өскөн, жаанаган,
Өйлө кожо мен ого жеткем.
Менин жолым журтымнан ыраган,
Амаду кийининен мен сүрүшкөм.

— Эзен болзын! — деп, эжик жанында
Энем айдып, мени үйдешкен.
— Эзен бе, төрөл Москва! — деп,
Эрлү жүрегим эрке үнденген.

Үредү!.. Бу сөс меге жарайт,
Үредү — эн каруулу ла күч иш!
Литинститут үлгерле күүлейт,
Жүрегим — омок, көксим — тыгыш!..

Беш жыл — беш конок эмес, —
Москва үредет ишке ле жүрүмге.
Же өйлөр элес-ле элес, —
Диплом алып, бурылдым жериме!

Мен анда Сибирьди санангам,
Төрөл лө кару кайран Туваны.
Жанар өйимди анда сакугам,
Бастыра ийдемди жериме берерге.

Мен жериме үлгеримнин
Сөөмдөп кемжийтен узунун эмес,
Сөстөримнин изүзин берерим.
Мен жериме жолдорымнын
Жоболго туштаган түбегин эмес,
Жорукта табылган кайкалын берерим.

Күн жарыткан чырайлу,
Күүним бийик мен бурылдым.
Саяннын сыны ак карлу,
Сындай эмди базарым.

Мен чыдадым, эр болдым,
Сананадым элбек салымды.
Сүүжим ле амадуум,
Сүрүшкер жагы жолдорды!

МЕНИН БАЙЛЫГЫМ

Кандый байлык жөөжө көксимде,
Канайып билбей жүргем азыйда!
Түбектү өйлөрдө менин көзиме
Түндерди жарыдар ол качан да.

Менин көксимде жүс кыстын
Эдиски ле эрке кожонгы күүлейт.
Олорго удур жүс уулдын
Оттый жаркынду үндери күнгүрейт.

Бастыра бойым жаркын, солонгы —
Садтар, агаштар чечектейт...
Сүүшкен ииттердин жиргилжин жүрүми...—
Жүрегим олордын сүүжин чеберлейт.

Жүрүмнин бастыра кожондоры,
Бастыра алкыжы — менин көксимде.
Төрөлгө лө сүүшке чындык болоры —
Төжимде менин, көргөн көзимде!

Кандый байлык бар менде,
Кайкап эмди сүүнип жүредим.
Жүткүүлдү жүректү жүс уулга,
Жүрүми ырысту жүс кыска
Жагы кожон бедреп жүредим!

КЫСКА ҮЛГЕРЛЕР

Мен карлу сүмерлер бажында, —
Жерим менин сүмерлерле байлык!
Кенете жарыды санаам мында,
Бийикте мүркүтле мен бирлик.

Ада-төрөлим канат бергендй,
Ак-жарыкты мынаг кайкайдым.
Кижилик жеткен санаага жеткендй,
Бийиктен бийикке мен жүткүйдим!

* * *

Күн чилеп, көзимди кылбыктыра
Көөркий кыс көрүп ийди!
Жүрегимнин сырагай түбине жетире
Сүүштин жаркыны једе берди.

Жүрегим кенете жалбырай берзе,
Мен, калак, не болорым?..
Күлүмжин меге мендеп келзе,
Күүним бийик мен жүрерим!

* * *

Күски тымык бу садта
Жалбырактар шылырты.
Түш жеримдий ыраакта
Сүүшкендердин шымырты.

Бүрүңкий жерди бүркеди,
Салкын ойноп, шулурайт.
Сүүшкен эки көөркийди
Жалбырактар эм тындайт.

* * *

Сен өскө кижиге сала берген.
Сен эмди — өскө, мен — база өскө.
Же тужиме түңей ле сен кирген,
Көзиме көргөн — көслө.

Же айлана согуп, сен барган —
Сен эмди өскө, мен — база өскө.
Салымымнан ыраган —
Эмди сен — өскө, мен — база өскө.

ЛОЛОЙ

Абаканнан Кызылга жетире
Автобус түниле учуртат.
Суйук-жаркынын жерге
Суркураган ай урат.

Саяннын сындары кийнимде...
Сабалагыла жаңыт чибилер.
Жыраалар сомдоры бүрүнкийде,
Жылдыстар жаркыны — чийүүлөр...

Энем чилеп, эрке Тува
Эр жажыма мени кычырат.
Сенин седең сындарың, Тува,
— Сен кайда? — деп кыйгырат.

Жаркынду жаан күскү чилеп,
Жарыдат мени Туванын тандагы.
Кожоным менин, куш чылап,
Коолоп учат жаңы таңга.

Ак-жарыкка менин сөстөрүм
Араайын таркайт таңдак кептү.
Өскөн жеримнин өчпөс кебери,
Өскө жондорго көрүнзин сүрлү!

КӨӨМӨЙ КАЙ

Менин албатым омок ло ус,
 Jүрген jүрүми онын көрүлү.
 Бис, тувалар, — кайчы улус,
 Көөмөй кайыбыс иле жарлу.

Малдап jүрген тува оморкоп,
 Сүүген көөмөйин үспей турат.
 Агаш бажына шонкор токтоп,
 Жараш үнин jилбиркеп угат.

Концерт өдөт. Залда улус көп.
 Чырайлар эрү, көстөр суркурайт.
 Чадаган күүзине кай jөмөп,
 Jүректер сүүндирип, jыгырайт.

Коо үндү тува кайчылар
 Калык-jonдо jолду макталат.
 Көөмөйс Тувада жагырап,
 Бастыра ороонго угулат.

* * *

Талай суунын баатыр ийдези
 Ташка табарган толкузынан көрүнер.
 Же менин үлгеримнин тузазы,
 Байда, албаты ырызынан билдирер.

Күчтү талайдын кара толкузы
 Кайа-таштарды жемирип ле тургай.
 Ойно, ойно, чадаган-комузум,
 Үлгерим jүректер jылыдып, кайылткай!

* * *

Чыккан-өскөн jеристин jаражын!
 Чаал тыттарда чалын мызылдайт.
 Чубажып келген булуттар калынжып,
 Чылаган бойысты сергитпей калбайт.

Бис узак јоруктан јанып келедис,
Алдыста төрөл эжик ачылат.
Је јана болбос күүн-санаабыс
Јаныдан бисти јолго кычырат.

* * *

Кышкы соок күнде чаналар кийеле,
Кајуда эки ис артырган јогыс па?
Эмди ол истер кайыла берерде,
Сен ачынып, кунуга бердинг эмеш пе?

Кунукпа, көөркийим, кайылгай ары.
Кыш келзе, ак карда јангы ис чийилер...
Корон соок тужында күйген сүүш оды
Көксимде мөнгүдий јоголбой јүрер.

ЖАНМЫР

Жанмыр уулчактый секирип бийелейт,
Жалаңдарга мун тамандарыла мечилдейт.

Чабындарга күн күлүмзиренип урулат,
Чалындар өлөңдө јинјидий суркурайт.

Агаштар тегерини тандакла чинмеерди,
Ару көлдөрдөң чырайы көрүнди.

Суу ла јалаңдар јаркынга көмүлди,
Солоңы ажыра колдоры бирикти.

СЫЙ

Карындажымнын чыккан күнинде
Кандый сый эдер деп шүүндим.
Талдап, талдап, күүүнине
Танк јараарда, сүүндим.

Угала, агам меге:
«Уулым менин — күлүк не!
Адазы чылап трактор деер,
Ат артык деер эмезе».

* * *

Кече энгирде сени айлыңа јетире үйдешкем,
Келип, арыганыма орыныма јада түшкем,
Эмеш ле уйуктайла, сүүш сызына табарттым,
Эмди сеге түжим керегинде айдарга јазандым.

Тоой! Түш јеримде бис айылду-јуртту, јап-јакшынак.
Тойыбыста улустын көбин, јыргалды кайкадым.
Ол түште сен — менин эжим, экилебис јөп, нак.
Ох, ол түш үзүлбей улалган болзо деп санандым.

Экү стройкада иштеп турган эптирис,
Экче кирпичтерден завод тудуп турадыс.
Бийик, бек, бузулбас тура төзөп сүүнедис,
Бис сениле бир жаан амадулу алтайдыс.

Эзин-салкындар теристи бийикте сергидет,
Эгирде сениле садла амырап өдөдис.
Эбиреде жараш чечектер, жүрегис сүүнет,
Эмезе туулар керип, экү тенийдис.

Кайракан ла де: билебисте уул бала туултыр,
Каткырып секирет, көрөргө-тударга каткымчылу.
Кайкамчылу сан башка жүрук болуптыр,
Қара ла жаңыс ол түш капшай өткөни ачу.

ӨЛӨГ ЧАБЫНЫ

Тенеринин чанкырын не деер,
Телкемдердин элбегине — не једер?!
Тынчып калган јаландар кууп,
Тракторлу барадырым, өлөг јууп.

Күркүреген адым ийделү, бек,
Коксимди сергидет түмен чечек.
Тырмауштар тижин бир аай көдүрзем,
Түрүнтиде артат бугулдаган өлөг.

Онойып кыш керегинде түш көрөдим,
Ол түште, көөркийим, күлүмзиренедин.
Колдорун капшуун, өлөг айрууштайдын,
Кожондоп, койлорды тапту азырайдын.

Кыш дезе ченеп, шуурганын собурат,
Кышкырып келип, кажаганга согулат.
Је салкындагы сенин кожоңын јылу,
Је санаамдагы сенин кеберинг кару.

* * *

Партия, сен меге төрөл лө улу,
Мен сенин чындык уулын.
Чөлдөрдө јүредим мен иштеп.
Билерим, сен мениле јөп.

Городло тенип, калас
Сүрдирбедим мен, калак.
Кандый ла иштег калбас
Кылык-јаным калап.

Партия эткен кычыру
Меге неден де кару.
Онын да учун, најылар,
Деремнеге келгем — күүним бар!

Кезикте соок, једикпес...
Ченелтелер болгон ас эмес.
Колы-јүзин кадар, куу...
Јурттын ижи уур.

Је, партия, мени билерин,
Сөзине мен бұдерим.
Оморкойдым — мен ондый:
Иште, керекте торт оттый.

Улус сураар: «Сен кем?» — деп.
— Тракторист! — деерим, чўмдеп.
Менин партиям төрөл лө улу,
Мен онын сүүген уулы.

ЖОЛДОР МЕНИ КЫЧЫРАТ

Каскак, кату жолдор
Катап ла кычырат кайдаар да,
Тайга-туунын койнында
Таныш эмес улустар.
Олор куучынчы, жалакай,
Одырган оды чокту.
Онын учун кунукпай,
Омок жүрүм, ырысту.
Карманымда блокнот ло
Карындажымдый карандаш.
Жол-жорукта кайда ла
Жаан жагы тушташ.
Качан жорук түгензе,
Кайра жанып келерим.
Жагы танышкан улусты
Жаантайын кару санаарым.
Блокнотты ачып ийгемде,
Бичик эмес — тирү улус.
Мениле кожо эмди ле
Малчы, тракторист, ус.
Озочыл иштин жедимин
Ончозын чебер жуурым.
Газетке олордын жажыдын
Капшай түрген бичиirim.
Озочыл сүмелер ол тушта
Өзүп чыгар үрөндөрдий,
Жүрегим дезе олорды
Жылыдып салган күндий.
Онын кийнинде ойто ло
Орук жолло атанарым.
Солун улуска туштайла,
Сүүнип, ырысту жүрерим.

НАҢЫЛЫКТЫҢ ИЙДЕЗИ

Биске кандый көп јиит кыстар келди!
Бирлик кожон омок-седен жаңыланды.
«Кайда барып јадаар?» — деп олордон сураза,
Каруузы мындый: «Комбинатка, көстөгөн јерис Хову-Аксы».

Хакастан, Тувадан ла Башкирден келген
Каткычы, кокурчы кыстар болтыр.
Қара көстөринде сүүш күйген,
Қайран бойлары иштенкей эмтир.

Темир крандар наҗылар болужыла
Тенериге тумчугын көдүрип алган.
Хову-Аксы, сен канча чактарга
Қамык јөөжөнді көксинде јажырган!

БАЖАЛЫКТАР

<i>Мария Хадахане</i> . Төрөл жеристин үни. Статъя. Ш. Шатинов көчүргөн	3
<i>Салмак Тока</i> . Солян Даваа. Куучын. II: Кочеев көчүргөн	8
<i>Олег Саган-Оол</i> . Кайадан да бек. Куучын. III. Шатинов көчүргөн	21
<i>Байкара Ховенмей</i> . Оморкойдыс. Улгер. Л. Кокышев көчүргөн	29
<i>Степан Сарыг-Оол</i> . Најылык кожоны. Телеэкран алдында санаалар. Бир болчок буудай. Эшки-Саар. Улгерлер. Э. Палкин көчүргөн	31
<i>Сергей Пюрбю</i> . Кажыбыста ла Ленин. Мөнгүн тайга. Улгерлер. Л. Кокышев көчүргөн	35
<i>Салим Сүрүн-Оол</i> . Чанкыр кырлар. Айдарга мен санангам. Сен кайда? Алтайда. «Алтайды бис эбирип...». Сүүжим андый ден айдадым. Улгерлер. А. Адаров көчүргөн	38
<i>Олег Сувакпит</i> . «Урүстеп-жымырап көксимде...». Сайан. «Айдын Көли, Айдын Көли...». «Эрте таңда турала...». «Ойлөр өткөн — керек беги!» Улгерлер. Б. Бедюров көчүргөн	42
<i>Юрий Кюнзегеш</i> . Октябрьды мактайдым. Шуша суунун жаказындагы от. Тувадагы таш бичиктер. «Сүүшти мен туула...». Улгерлер. П. Самык көчүргөн	45
<i>Монгуш Кенин-Лопсан</i> . Јаш-Тал. Көжөгө таш. Кара турна. Тыт. Карагай. Улгерлер. III. Шатинов көчүргөн	48
<i>Кызыл-Эник Кудажи</i> . Јонјолой. Куучын. К. Төлөсов көчүргөн	51
<i>Салмак Дамба</i> . Алтайды эске алынып. Јакша ба, јайлу. Улгерлер. Э. Тоюшев көчүргөн	59
<i>Леонид Чадамба</i> . Тува республика. Азас деп көл. Улгерлер. Э. Тоюшев көчүргөн	62
<i>Алдын-Оол Даржаа</i> . Тувадан ийген экии. Б. Бедюров көчүргөн	64
√ <i>Монгуш Доржу</i> . Амаду ла сүүш. Мениң байлыгым. Кыска үлгерлер. Јолой. Улгерлер. Б. Укачин көчүргөн	74

<i>Владимир Серен-Оол</i> , Көөмөй кай. «Талай суунун баатыр ийдези...». «Чыккан-өскөн жеристиг жаражын!..». Кышкы соок күн- де чаналар кийеле...». Улгерлер. И. Кочеев көчүр- ген	78
<i>Түлүй Кызы-Оол</i> , Жаңмыр. Сый. Кече энирде сени айлыга жетире үй- дешкем. Улгерлер. Ш. Ш а т и н о в көчүргөн	80
<i>Монгуш Олчей-Оол</i> , Өлөң чабыны. «Партия, сен меге төрөл лө улу...». Улгерлер. Ш. Ш а т и н о в көчүргөн	82
<i>Кечил-Оол Экер-Оол</i> , Жолдор мени кычырат. Најылыктын ийдези. Улгер- лер. А. Ередеев көчүргөн	84

Коллектив авторов

ГОЛОС БРАТСКОЙ ТУВЫ

Стихи и рассказы тувинских писателей

На алтайском языке

Редакторы В. Т. Самыков, Б. У. Угаров. Художественный редактор
И. И. Митрофанов. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректоры
А. А. Боконокова, А. И. Тодошев.

Сдано в набор 10/XI 1974 г. Подписано к печати 17/XII 1974 г. Формат
60×84^{1/16}. Усл. п. л. 5. Уч. изд. л. 4,4. Тираж 1000 экз. Заказ № 3820.

Цена 25 коп. АН 13430
Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Ал-
тайск, Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистичес-
кий, 27.

25 акча